

Prijevod
UDK 32-05 Derrida, J.
323.285
Prilježeno: 3. listopada 2009.

Dekonstrukcija terorizma

Autoimunost: Stvarna i simbolička samoubojstva*

RAZGOVOR SA JACQUESOM DERRIDAOM**

BORRADORI: Jedanaesti rujna (*Le 11 septembre*) ostavio je na nas dojam da je riječ o *značajnom događaju*,¹ jednom od najvažnijih povijesnih događaja kojemu ćemo za života svjedočiti, osobito oni među nama koji nisu proživjeli nijedan svjetski rat. Jeste li suglasni?

DERRIDA: *Le 11 septembre*, kako kažete, ili – budući da smo se dogovorili da ćemo razgovarati na dva jezika – “11. rujna”.² Tom ćemo se pitanju jezika morati kasnije vratiti. Kao i ovom činu imenovanja: jedan datum i ništa više. Kad kažete “11. rujna”, vi već citirate, zar ne? Pozivate me da sada govorim prisjećajući se, kao u

* Objavljeno u: Giovanna Borradori, *Philosophy in a Time of Terror: Dialogues with Jürgen Habermas and Jacques Derrida*, The University of Chicago Press, Chicago/London, 2003, str. 85-136 i 186-193. Giovanna Borradori je redovita profesorica filozofije na Vassar Collegeu, SAD, a istraživački su joj interesi usredotočeni na kontinentalnu filozofiju, estetiku i filozofiju terorizma. Razgovor sa Jacquesom Derridaom Borradori je obavila u New Yorku nekoliko tjedana nakon 11. rujna 2001, kad se dogodio teroristički napad na nebodere “blizance” Svjetskoga trgovinskog centra – *prim. prev.*

** S francuskoga preveli Pascale-Anne Brault i Michael Naas. Revidirao Jacques Derrida na francuskome.

¹ U izvorniku na engleskome – *primjedba izvornih prevoditelja s francuskoga na engleski* (u nastavku: *prim. engl. prev.*).

² Premda sam preinačio nekoliko formulacija i pokušao razjasniti ili razraditi jedan ili dva argumenta, pridržavao sam se, koliko je god vjerno bilo moguće, zapisnika razgovora koji je obavljen u New Yorku 22. listopada 2001. godine. Smatrao sam da je važno poštovati ne samo, dakako, redosljed kojim su postavljena pitanja nego i intonaciju i sve ostalo što je povezano uz ograničenja govorne improvizacije. Sve su reference i bilješke očito dodane nakon te činjenice. Činile su mi se nužnima kako bi pomogle čitatelju da dodatno razradi – ako to poželi – analize na čije su me skraćivanje prisilili vrijeme i žanr intervjua.

navodnim znakovima, jednog datuma ili datiranja koje već pet tjedana obuzima naš javni prostor i naš privatni život. Nešto *fait date*, kako bih rekao francuskim izrazom, nešto obilježava neki datum, datum u povijesti; to je uvijek ono što je najzamjetnije, sam učinak onoga što se barem, naizgled neposredno, *osjeća* kao događaj koji istinski obilježava, koji istinski ostavlja dojam, singular i, kako ovdje kažu, događaj “bez presedana”.³ Kažem “naizgled neposredno” zato što je taj “osjećaj” zapravo manje spontan nego što se čini: on je u velikoj mjeri uvjetovan, konstituiran, ako ne zapravo i konstruiran, te svakako pušten u optjecaj putem medija uz pomoć čudesne tehno-socio-političke mašinerije. “Obilježiti neki datum u povijesti” u svakom slučaju pretpostavlja da “nešto” dolazi ili se događa prvi i posljednji put, “nešto” za što još uvijek stvarno ne znamo kako bismo ga identificirali, odredili, prepoznali ili analizirali, ali bi odsada nadalje trebalo ostati nezaboravno: neki neizbrisiv događaj u zajedničkom arhivu univerzalnog kalendara, to jest *navodno* univerzalnog kalendara, jer to su – a želim na tome inzistirati odmah na početku – samo pretpostavke i prethodne pretpostavke. Nepročišćene i dogmatske, ili pak pažljivo razmotrene, organizirane, proračunate, strateške – ili sve to odjednom. Jer pokazatelj koji upućuje na taj datum, puki čin, minimalna deiksa*, minimalistička namjera tog datiranja, obilježava još nešto. Naime činjenicu da nam možda nije dostupan nikakav pojam i nikakav smisao da bilo kako drugačije imenujemo tu “stvar” koja se upravo dogodila, taj navodni “događaj”. Čin “međunarodnog terorizma”, primjere – a tome ćemo se vratiti – sve je samo ne strogi pojam koji bi nam pomogao da shvatimo jedinstvenost onoga o čemu ćemo pokušati raspravljati. “Nešto” se dogodilo, imamo osjećaj da nismo vidjeli da se to približava, a za tom “stvari” nedvojbeno slijede određene posljedice. No sama ta stvar, mjesto i smisao tog “događaja” ostaju neizrecivi, poput intuicije bez pojma, poput jedinstvenosti bez ikakve općenitosti na horizontu ili bez ikakvog horizonta, izvan dosega jezika koji priznaje svoju nemoć te se stoga svodi na mehaničko izgovaranje jednog datuma, beskrajno ga ponavljajući, kao neku vrstu ritualnog vraćanja, čarobne pjesme, novinarske litanije ili retoričkog pripjeva koji priznaje da ne zna o čemu govori. Mi zapravo ne znamo što kažemo ili imenujemo na taj način: 11. rujna, *le 11 septembre*. Kratkoća naziva (11. rujna, 11. 9.) ne proizlazi samo iz potrebe ekonomičnosti ili retoričke potrebe. Telegramom te metonimije – ime, broj – ističe se nekvalifikabilnost priznanjem da ne prepoznamo ili uopće spoznajemo, da još ne znamo kako da okvalificiramo, da ne znamo o čemu govorimo.

³ U izvorniku na engleskome – *prim. engl. prev.*

* Deiksa (eng. deixis) jezična je pojava kojom se entiteti iz izvanjezičnog svijeta povezuju s jezičnim izrazima čije tumačenje ovisi isključivo o danom kontekstu. Deiktički izrazi nemaju konstantno značenje, nego ga dobivaju u skladu sa situacijom u kojoj su izrečeni ili napisani – *op. prev.*

To je prvi, neosporan učinak onoga što se dogodilo (bez obzira na to je li bilo proračunato, dobro proračunato, ili ne), upravo 11. rujna, nedaleko odavde: mi to ponavljamo, *mi to moramo* ponavljati, i to je tim nužnije ponavljati utoliko što zapravo ne znamo što se imenuje na taj način, kao da jednim pokretom dvaput istjerujemo đavla: s jedne strane, čarolijom istjerujemo, kao uz pomoć magije, samu tu “stvar”, strah ili užas koji pobuđuje (jer ponavljanje uvijek pruža zaštitu neutralizacijom, umrtvljivanjem, udaljavanjem neke traume, a to vrijedi i za ponavljanje televizijskih slika, o kojima ćemo kasnije govoriti) te, s druge, poričemo, što je najbliže moguće ovom činu govora i načinu izražavanja, našu nemoć da na odgovarajući način imenujemo, okarakteriziramo, pojмимо tu stvar o kojoj je riječ, da prekoračimo granice puke deikse tog datuma: nešto se užasno dogodilo 11. rujna, a na kraju mi ne znamo što. Jer koliko god mi bili bijesni zbog nasilja, koliko god istinski žalili – kako ja to činim zajedno sa svima ostalima – zbog broja poginulih, nitko neće biti doista uvjeren u to da je to, naposljetku, bît same stvari. Tome ću se vratiti kasnije; trenutačno se jednostavno pripremamo da kažemo nešto o tome.

Već sam tri tjedna u New Yorku. Ne samo da je nemoguće ne razgovarati o toj temi nego imate osjećaj, ili su vam nametnuli osjećaj, da je zapravo *zabranjeno*, da nemate pravo započeti razgovor o bilo čemu, osobito u javnosti, a da ne odustanete od te obveze, da ne izreknete neku uvijek donekle nesvjesnu riječ o tom datumu (a tomu je već bilo tako u Kini, gdje sam bio 11. rujna, a zatim i u Frankfurtu 22. rujna).⁴ Priznajem da pred tom opomenom redovito popuštam; a u određenom smislu to ponovno činim tako što sudjelujem u ovom prijateljskom intervjuu s vama, premda uvijek pokušavam, unatoč uznemirenosti i najiskrenijem sažaljenju, pribjeći određenim odgovorima i određenom “mišljenju” (među ostalim, istinskom političkom mišljenju) o tome što se, čini se, dogodilo upravo 11. rujna, samo nekoliko koraka odavde, na Manhattanu ili, ne tako daleko, u Washingtonu.

Uvijek vjerujem u nužnost da se bude pažljiv ponajprije prema tom fenomenu jezika, imenovanja i datiranja, toj prisili na ponavljanje (istodobno retoričko, magično i poetsko). Prema onome što ta prisila označava, tumači ili odaje. Ne zato da bismo se izolirali u jezik, kako bi nas željeli uvjeriti ljudi u pretjeranoj žurbi, nego naprotiv, da bismo pokušali razumjeti što se događa upravo *izvan granica* jezika i što nas navodi na beskrajno ponavljanje a da ne znamo o čemu govorimo, upravo ondje gdje jezik i pojam nailaze na svoje granice: “11. rujna, *le 11 septembre*, 11. 9.”

Moramo pokušati saznati više, uzeti vremena i držati se svoje slobode kako bismo počeli zamišljati taj prvi učinak tog takozvanog događaja: otkuda nam do-

⁴ Derrida misli na govor koji je održao 22. rujna 2001. godine u Frankfurtu, kad je primio Adorovu nagradu. Vidi *Fichus: Discours de Francfort* (Éditions Galilée, 2002) – *prim. G. B.*

lazi sama ta prijeteća opomena? Kako nam se ona nameće? *Tko* ili *što* nam daje tu prijeteću zapovijed (drugi bi već rekli taj terorizirajući, ako ne i teroristički imperativ): imenuj, ponovi, iznova imenuj “11. rujna”, “le 11 septembre”, čak i kad još ne znaš što govoriš i još ne razmišljaš o tome što pod time misliš. Suglasan sam s vama: bez ikakve sumnje, ta je “stvar”, “11. rujna”, “ostavila na nas dojam da je riječ o *značajnom događaju*”. No što pritom znači dojam? A što događaj? A osobito “*značajan događaj*”? Služeći se vašom riječju – ili riječima, istaknut ću više mjera predostrožnosti. Učinit ću to u naizgled “empirističkom” stilu, premda mi ciljevi prelaze empirizam. Ne može se osporiti, kako bi posve doslovce rekao neki empirist iz osamnaestog stoljeća, da je stvoren određeni “dojam”, i to dojam o onome što na engleskome nazivate – a to nije slučajno – “*značajni događaj*”. Inzistiram na engleskome jer na tom jeziku sada razgovaramo ovdje u New Yorku, iako to nije ni vaš ni moj jezik; no inzistiram na njemu i zato što navedena opomena ponajprije dolazi iz mjesta na kojem prevladava engleski jezik. Ne kažem to samo zato što su se na meti našle Sjedinjene Države, što su bile pogođene ili povrijeđene na vlastitu tlu prvi put u gotovo dva stoljeća – od 1814. godine, da budem precizan⁵ – nego zato što svjetskim poretom koji je imao osjećaj da je bio metom tog nasilja uvelike prevladava angloamerički idiom, idiom koji je nerazdruživo povezan s političkim diskursom koji prevladava na svjetskoj sceni: u međunarodnom pravu, diplomatskim institucijama, medijima i najvećim tehnološkim, kapitalističkim i vojnim silama. A to je u velikoj mjeri pitanje još uvijek zagonetne, ali i *kritične* biti te hegemonije. Pod *kritičnim* istodobno mislim na presudno, potencijalno decizivno, odlučujuće i *u krizi*: danas ranjivije i ugroženije nego ikad prije.

To je li taj “dojam” opravdan ili nije, samo je po sebi događaj – ne smijemo to nikad zaboraviti – osobito s obzirom na to da je, premda na posve različite načine, istinski globalni učinak. Taj se “dojam” ne može odijeliti od svih onih afekata, interpretacija i retorike koji su ga istodobno odrazili, priopćili i “globalizirali”, od svega onog što ga je ponajprije i stvorilo, uzrokovalo i omogućilo. Taj “dojam” dakle nalikuje “samoj stvari” koja ga je uzrokovala. Unatoč tome što se ta takozvana “stvar” ne može svesti na njega. Taj je događaj sastavljen od same “stvari” (one koje se događa ili dolazi) i dojma (koji je sâm istodobno “spontan” i “kontroliran”) koji je pružila, ostavila ili stvorila takozvana “stvar”. Mogli bismo reći da je taj dojam “informiran” u oba značenja te riječi: jedan mu je prevladavajući sustav dao formu, a ta se forma potom prenosi putem jedne organizirane informacijske mašinerije (je-

⁵ Japanski napad na Pearl Harbor na Havajima 7. prosinca 1941. nije bio izveden na kontinentalnom teritoriju Sjedinjenih Država. Budući da su Havaji bili teritorij Sjedinjenih Država, moglo bi se reći da taj napad tehnički nije bio napad na “nacionalni teritorij” Sjedinjenih Država. Dakle napad izveden 11. rujna bio je prvi napad na nacionalni teritorij Sjedinjenih Država od rata 1812. godine – *prim. G. B.*

zika, komunikacije, retorike, slike, medija i tako dalje). Taj je informacijski aparat od samog početka politički, tehnički i ekonomski. No možemo i, vjerujem, moramo (a ta je dužnost istodobno i filozofska i politička) napraviti razliku između navodno surove činjenice – “dojma” – i interpretacije. Dakako, svjestan sam da je otprilike isto toliko nemoguće napraviti razliku između “surove” činjenice i sustava koji proizvodi “informacije” o njoj. No nužno je unaprijediti analizu što je više moguće. Prouzročiti neki “značajan događaj” nije, nažalost, dovoljno, i tomu je tako već neko vrijeme; prouzročiti smrt oko četiri tisuće ljudi, a osobito “civila”, u samo nekoliko sekundi uz pomoć takozvane napredne tehnologije. Mnogo bi se sličnih primjera moglo dati iz svjetskih ratova (budući da ste naveli da se taj događaj čini još važnijim onima koji “nisu nikad proživjeli nijedan svjetski rat”), ali i iz razdoblja nakon tih ratova; primjera kvazitrenutačnih masovnih ubojstava koja nisu zabilježena, protumačena, doživljena i prikazana kao “značajni događaji”. Oni nisu ostavili “dojam”, barem ne na svakoga, da je riječ o nezaboravnim katastrofama.

Moramo se stoga zapitati zašto je tomu tako i napraviti razliku između dvaju “dojmova”. S jedne strane, suosjećanje prema žrtvama i zgražanje nad ubojstvima; naše žaljenje i osude trebali bi biti bezgranični, bezuvjetni, neborivi; oni su reakcija na jedan neosporan “događaj”, izvan svih privida i svih mogućih virtualizacija; oni reagiraju onime što bi se moglo nazvati srcem i idu ravno u srž događaja. S druge strane, interpretiran, interpretativan, in-formiran dojam, uvjetna prosudba koja nas navodi na to da *vjerujemo* da je riječ o “značajnom događaju”. *Vjerovanje*, fenomen *povjerenja* i *poklanjanja vjere* tvore bitnu dimenziju prosudbe, datiranja i, štoviše, prekomjernog povećavanja prisile o kojoj razgovaramo. Razlikovanjem dojma od vjerovanja ja i dalje nastupam kao da privilegiram taj jezik engleskog empirizma, a i griješili bismo da mu se sada odupiremo. Sva su filozofska pitanja i dalje otvorena, osim ako se ponovno ne otvaraju na možda neki nov i originalan način: što je to dojam? Što je vjerovanje? No osobito: što je to događaj koji je vrijedan tog imena? A što je “značajan” događaj, to jest događaj koji je nešto više od pukog “događaja”, zapravo, više “događaj” nego ikad prije? Događaj koji bi svjedočio, egzemplarno ili hiperbolički, samoj biti događaja ili čak događaju iza biti? Jer može li neki događaj koji još uvijek odgovara nekoj biti, nekom zakonu ili istini – štoviše, nekom pojmu tog događaja – ikada biti značajan događaj? Značajni bi događaj trebao biti tako nepredvidiv i eruptivan da poremećuje čak i horizont pojma ili biti na temelju kojih vjerujemo da neki događaj prepoznamo *kao takav*. To je razlog zbog kojeg, čim je riječ o promišljanju događaja, sva “filozofska” pitanja ostaju otvorena, možda i izvan same filozofije.

BORRADORI: Mislite na “događaj” u hajdegerovskom smislu?

DERRIDA: Nesumnjivo, no, začudo, u mjeri u kojoj bi se razmišljanje o *Ereignisu* kod Heideggera usmjerilo ne samo prema *privlaštenju* [*appropriation*] vlastitoga

(*eigen*) nego i prema određenom *izvlaštenju* [*expropriation*] koje sam Heidegger naziva *Enteignis*. Proživljavanje događaja, koji se u tom proživljavanju ili iskušenju *istodobno otvara i opire iskustvu* jest, kako se meni čini, određena *neprivlastivost* [*unappropriability*] onoga što nadolazi ili se događa. Ono što nadolazi jest događaj, a pri tom me nadolaženju iznenađuje, iznenađuje i obustavlja shvaćanje: događaj je ponajprije *ono što* ja ponajprije ne shvaćam. Još bolje, događaj je ponajprije *to što* ne shvaćam. On se sastoji u *tome, tome* što ne shvaćam: *onome što* ne shvaćam i ponajprije *što* ne shvaćam, činjenici da ne shvaćam: mojem neshvaćanju. To je granica – istodobno i unutarnja i vanjska – na kojoj bih ovdje želio inzistirati: iako iskustvo nekog događaja, način na koji utječe na nas, poziva na provođenje privlaštenja (shvaćanja, prepoznavanja, identifikacije, opisa, spoznaje, imenovanja i tako dalje), iako je to provođenje privlaštenja neumanjivo i neizbježno, nema događaja vrijednog svojeg imena osim utoliko što to privlaštenje *posrće* na nekoj međi ili granici. Granici međutim bez fronte ili sučeljavanja, takvoj gdje neshvaćanje ne prolazi kroz glavu jer ne poprima oblik čvrste fronte: ona bježi, ostaje neodređena, otvorena, neodlučena, neodrediva. Otuda neprivlastivost, nepredvidivost, potpuno iznenađenje, neshvaćanje, rizik od nerazumijevanja, neočekivana novost, čista jedinstvenost, odsutnost horizonta. Kad bismo prihvatili tu minimalnu definiciju događaja – minimalnu, no dvostruku i paradoksalnu – bismo li mogli potvrditi da je “11. rujna” tvorio događaj bez presedana? Nepredvidiv događaj? Posve jedinstven događaj?

Ništa nije manje izvjesno. Nije bilo nemoguće predvidjeti napad na američkom tlu tih, kako ih zovu, “terorista” (toj ćemo se riječi, koja je tako dvosmislena i tako politički nabijena, morati vratiti), na jednu vrlo osjetljivu, spektakularnu, izrazito simboličku zgradu ili instituciju. Ostavimo li po strani Oklahoma City (gdje je, kako će se kasnije reći, napadač došao iz Sjedinjenih Država, iako je to bio slučaj i s “11. rujna”), već je prije nekoliko godina došlo do jednog bombaškog napada na nebodere “blizance”, a štetne posljedice tog napada i dalje su aktualne jer su pretpostavljeni autori tog čina “terorizma” još uvijek u pritvoru i sudi im se.⁶ A bilo je

⁶ Zapravo su pojedini arhitekti u svojim razmišljanjima o neboderima “blizancima” već uzeli u obzir mogućnost (predosjećaj, sudbinsku mogućnost, nezemaljsku, urezanu u kamen nesvjesnoga) “terorističkog” napada nekoliko godina prije 11. rujna 2001. U svojem izvanrednom (i dosada neobjavljenom) članku “Target Architecture: Destination and Spectacle before and after 9-11” Terry Smith govori o “arhitekturi traume” i navodi komentar Josepha B. Juhasa o Yamasakiju, iznesen u *Contemporary Architects*, 3. izd., Muriel Emanuel (ur.) (St. James Press, 1994). Taj je tekst napisan 1994. godine! “Svjetski trgovinski centar bila su naša vrata od bjelokosti u Bijeli grad... Iako, barem kad se gleda iz daljine, Svjetski trgovinski centar još uvijek blista – u jednom je trenutku posve umrljan svojom nesretnom ulogom mete bliskoistočnog terorizma.” Nadalje: “Naravno, svaka ‘stabilnost’ koja se temelji na zatvaranju otvorenih sustava postaje jedan element drame koja svojim tijekom *mora* završiti kataklizmom. U alegorijskom smislu, golema, u blizance sjedinjena sablasna prisutnost Svjetskog trgovinskog centra predstavlja grobnicu iz ko-

i tako mnogo drugih napada jednake vrste, izvan američkog nacionalnog teritorija, ali protiv američkih “interesa”. A opet, tu su i upadljivi propusti CIA-e i FBI-a, tih dvaju ticala američkog organizma koja su trebala predvidjeti nadolazak tih napada kako bi spriječila takvo iznenađenje. (Dopustite mi da usput kažem, budući da sam upravo govorio o “američkom nacionalnom teritoriju” i o američkim “interesima”, da “11. rujna” otkriva, ili zapravo podsjeća, da bismo zbog brojnih razloga imali istinskih teškoća u definiranju strogih *granica* tih “stvari”, “nacionalnog teritorija” i “američkih interesa”. Gdje oni danas završavaju? Tko je ovlašten da odgovori na to pitanje? Samo američki građani? Samo njihovi saveznici? Možda upravo sada možemo doći do same biti problema – i do jednog od razloga zašto bismo teško znali postoji li ovdje, *stricto sensu*, gdje i kada, neki “događaj”).

Prihvatimo ipak tu hipotezu i nastavimo polako i strpljivo govoriti o ovome kao o “događaju”. Na kraju krajeva, svaki put kad se nešto dogodi, čak i u najbanalnijem, svakodnevnom iskustvu, u tome postoji *nešto* od događaja i od jedinstvene nepredvidivosti: svaki trenutak označava jedan događaj, kao i sve ono što je “drugo”; svako rođenje, svaka smrt, čak i ona najmirnija i “naprirodnija”. No bismo li stoga trebali reći, da vas citiram, da je 11. rujna bio “značajan događaj”? Iako riječ “značajan” upućuje na najviši stupanj i opseg, prosudba pritom ne može biti jednostavno *kvantitativna*, pitanje veličine nebodera, napadnutog teritorija ili broja žrtava. Poznato vam je, dakako, da se broj mrtvih ne broji jednako od jednog kutka Zemljine kugle do drugoga. Dužnost nam je da se prisjetimo, a da to ni najmanje ne umanjimo naše sažaljenje prema žrtvama nebodera “blizanaca”, našeg užasa ili bijesa

je sablasti neće izaći na dan kataklizme kao uskrsnuli mrtvi: ona prije kao nadgrobni spomenik pretkažuje oživljavanje Golema i zombija”.

Ne uzimajući u obzir arhitektonske probleme (urbane, tehničke, političke, estetičke) koje postavlja Svjetski trgovinski centar, moramo barem priznati ovo: afekt, štoviše, sklonost, ljubav koju pobuđuje (ljubav, primjerice, čije dvostruko priviđenje već više od deset godina obuzima moje sjećanje) ne mogu isključiti barem onaj nesvjesni osjećaj strahovite ranjivosti, fascinantne izloženosti tih dvaju golemih vertikalnih tijela ogavnoj ili ljubavnoj agresiji. Kako da se ta dva nebodera ne “vide” a da ih se unaprijed ne “vidi”, bez naslućivanja, rasporene? Bez zamišljanja, s neodređenim užasom, njihova urušavanja? To znači, njihova krajnjeg poricanja u snimljenim arhivskim materijalima, na filmu koji je nezaboravniji nego ikad prije ožalošćenom, idealizirajućem pamćenju osvjetlovljivanja (*mondialisation*) svijeta.

Osim toliko mnogo drugih nužnih analiza ne moramo li rekonstruirati priviđenja – i svjesna i nesvjesna – onih koji su odlučili i zatim izravno proveli – u svojim glavama i svojim zrakoplovima – samoubojstvo, rasporevanje i urušavanje tog dvostrukog nebodera? Arhaična i zauvijek nezrela, strahovito djetinjasta, ta su se muževna priviđenja zapravo pothranjivala cjelokupnom tehnokinematografskom kulturom, a ne samo žanrom znanstvene fantastike. Što očito nije dovoljno – zapravo je posve suprotno – da se od napada 11. rujna učini “umjetničko djelo”, kao što je zahvaljujući svojem lošem ukusu učinio Stockhausen kako bi tom jeftinom provokacijom položio pravo na komadić originalnosti.

zbog tog zločina. Dužnost nam je prisjetiti se da valovi šoka koje uzrokuju takva ubojstva nisu nikad čisto prirodni i spontani. Oni ovise o složenoj mašineriji koja obuhvaća povijest, politiku, medije i tako dalje. Bez obzira na to govorimo li o psihološkim, političkim, policijskim ili vojnim odgovorima ili reakcijama, moramo priznati ono očito – istodobno i kvalitativno i kvantitativno: u Europi, u Sjedinjenim Državama, u njihovim medijima i javnom mnijenju, ubojstva koja su kvantitativno slična, pa čak i ona broječno veća, bila ona izravna ili neizravna, nikad ne uzrokuju tako intenzivnu uznemirenost kad se dogode izvan prostora Europe ili Amerike (u Kambodži, Ruandi, Palestini, Iraku i tako dalje). Ono što se čini novim i “značajnim” nije ni upotrijebljeno oružje: zrakoplovi kojima su uništene zgrade prepune civila. Nema, nažalost, potrebe vraćati se na bombardiranja tijekom Drugoga svjetskog rata, na Hiroshimu i Nagasaki, da bismo našli bezbrojne primjere za to. Najmanje što možemo reći o takvim agresijama jest to da one, kvantitativnim ili drugim mjerilima, nisu bile manjih razmjera od “11. rujna”. A Sjedinjene Države nisu uvijek bile – recimo to litotama – na strani žrtava.

Stoga moramo potražiti druga objašnjenja – smislena i *kvalitativna* objašnjenja. Ponajprije – bez obzira na to je li netko saveznik Sjedinjenih Država ili nije, bez obzira na to odobrava li ili ne ono što manje ili više ostaje konstantnim i kontinuiranim u američkoj politici od jedne administracije do druge – nitko, smatram, neće osporiti očitu činjenicu koja određuje horizont “svijeta” od onoga što nazivaju *svršetkom Hladnoga rata* (tu ćemo stvar morati reinterpretirati, taj takozvani *svršetak Hladnoga rata*, iz nekoliko različitih perspektiva, a to ću učiniti kasnije, no na trenutak mi dopustite samo da podsjetim da je “11. rujna” također, još uvijek, i u mnogo pogleda, udaljen učinak samoga Hladnog rata, prije njegova “svršetka”, od vremena kad su Sjedinjene Države osiguravale obuku i oružje, i to ne samo u Afganistanu, neprijateljima Sovjetskoga Saveza, a koji su sada postali neprijatelji Sjedinjenih Država). Očita je činjenica da od “svršetka Hladnoga rata” ono što se može nazvati svjetskim poretkom, u njegovoj relativnoj i nesigurnoj stabilnosti, uvelike ovisi o čvrstoći i pouzdanosti američke moći, o *povjerenju* u nju. Na svakoj razini: ekonomskoj, tehničkoj, vojnoj, u medijima, čak i na razini diskurzivne logike, aksiomatike na kojoj se širom svijeta temelji pravna i diplomatska retorika, a time i međunarodno pravo, čak i kad Sjedinjene Države krše to pravo ne prestajući se boriti za svoju stvar. Dakle destabilizacija te supersile, koja ima barem “ulogu” čuvara prevladavajućeg svjetskog poretka, znači rizik od destabilizacije cijeloga svijeta, uključujući i deklarirane neprijatelje Sjedinjenih Država. Što je dakle ugroženo? Ne samo velik broj sila, snaga, ili “stvari” koje ovise, čak i za najodlučnije protivnike Sjedinjenih Država, o poretku koji manje ili više osigurava ta supersila; ugroženi su, i to *još radikalnije* (a ovo bih volio naglasiti), sustav interpretacije, aksiomatika, logika, retorika, pojmovi i prosudbe koje bi nam trebale omogućiti da *shvatimo* i precizno objasnimo nešto poput “11. rujna”. Pritom govorim o *diskursu* kojemu se,

na jedan prodoran i silan, hegemonijski način, *poklanja vjera* u svjetskom javnom prostoru. Ono što dakle legitimira taj prevladavajući sustav (kombinaciju javnog mnijenja, medija, retorike političara i pretpostavljenog autoriteta svih onih koji, putem različitih mehanizama, govore ili im je dopušteno da govore u javnom prostoru) jesu norme zapisane u svakom naizgled smislenom izrazu koji se može konstruirati rječnikom nasilja, agresije, zločina, rata i terorizma, s pretpostavljenim razlikama između rata i terorizma, nacionalnog i međunarodnog terorizma, državnog i nedržavnog terorizma, s obzirom na suverenost, nacionalni teritorij i tako dalje. Je li dakle ono što je dotaknuto, ozlijeđeno ili traumatizirano tim dvostrukim *sudarom* samo neka konkretna stvar ili druga, neko “što” ili neki “tko”, zgrade, strateške urbane strukture, simboli političke, vojne ili kapitalističke moći, ili znatan broj ljudi različita podrijetla koji su živjeli na dijelu nacionalnog teritorija koji je tako dugo ostao netaknut? Ne, nije bila riječ *samo* o svemu tome, nego možda osobito, putem svega toga, pojmovni, semantički i – moglo bi se čak reći – hermeneutički aparat koji je mogao omogućiti predviđanje, shvaćanje, interpretiranje, opisivanje “11. rujna”, razgovor o njemu i njegovo imenovanje – te tako neutralizirati traumatičnost i pomiriti se s njome putem “rada tugovanja”. Ono što pritom želim reći može izgledati apstraktno i pretjerano ovisno o onome što se čini jednostavnom pojmovnom ili diskurzivnom aktivnošću, pitanjem znanja; to je kao da sam zapravo bio spreman reći da je ono što je strašno u vezi s “11. rujna”, ono što ostaje “neizmjerljivo” u toj rani, to što mi ne *znamo* što je to, te stoga ne znamo kako da to opišemo, identificiramo, pa čak i imenujemo. I to je zapravo ono što govorim. No kako bih pokazao da je taj horizont neznanja, taj nehorizont znanja (nemoć shvaćanja, prepoznavanja, spoznaje, identifikacije, imenovanja, opisa, predviđanja), sve samo ne apstraktan i idealističan, morat ću reći nešto više. I to upravo reći konkretnije.

To ću učiniti u *tri momenta*, dvaput tako što ću govoriti o onome što se naziva “Hladnim ratom” i “svršetkom Hladnoga rata”, ili “ravnotežom terora”. Sva se tri navedena momenta ili nizovi argumenata pozivaju na istu logiku. Istu logiku koju bismo, kako sam drugdje predlagao, trebali bez ograničenja proširiti u obliku jednog neumoljivog zakona: zakona koji regulira svaki *autoimunostni proces*.⁷ Kako nam je poznato, autoimunostni je proces ono čudno ponašanje kad neko živo biće, na kvazisuicidalan način, “samo” radi na tome da uništi vlastitu zaštitu, da se imunizira *protiv* “vlastite” imunosti.

⁷ Primjerice, u “Faith and Knowledge: The Two Sources of ‘Religion’ at the Limits of Reason Alone”, prev. Samuel Weber, u: *Religion*, Jacques Derrida i Gianni Vattimo (ur.) (Stanford University Press, 1998). Analizirajući “tu *zastašujuću*, ali neizbježnu logiku *autoimunosti neoštećenih* koja će uvijek povezivati Znanost i Religiju”, ondje sam predložio da se na život *općenito* protegne ta pojava autoimunosti za čiji se smisao i podrijetlo isprva činilo da su ograničeni na takozvani prirodni život ili čisti život, na ono za što se vjeruje da je čisto “zoološki”, “biološki” ili “genetički” život:

1. Prvi moment, prva autoimunost. Refleks i refleksija. Hladni rat u glavi.

Mnogo šire od Sjedinjenih Država, cijeli se svijet osjeća opskurno pogođenim prekršajem koji se ne predstavlja samo kao prekršaj bez presedana u povijesti (prva povreda nacionalnog teritorija Sjedinjenih Država u gotovo dva stoljeća, ili je to barem priviđenje koje već tako dugo prevladava), nego kao prekršaj novog *tipa*. No kojeg *tipa*? Prije nego što odgovorim na to pitanje, dopustite mi da još jednom podsjetim na ono očito: tim se prekršajem povređuje teritorij zemlje koja, čak i u očima svojih neprijatelja, a osobito nakon takozvanog “svršetka Hladnoga rata”, ima praktički suverenu ulogu među suverenim državama. A time i ulogu jamca ili čuvara cijeloga svjetskog poretka, onoga koji bi, u načelu i kao posljednje sredstvo, trebao osigurati vjerodostojnost općenito, vjerodostojnost u smislu finansijskih transakcija, ali i vjerodostojnost koja se pridaje jezicima, zakonima, političkim ili diplomatskim transakcijama. Sjedinjene Države posjeduju tu vjerodostojnost, za kojom svi – uključujući i one koji je pokušavaju srušiti – osjećaju potrebu, a one je ne pokazuju samo svojim bogatstvom i svojom tehnološkom i vojnom moći, nego i, istodobno, svojom ulogom arbitra u svim sukobima, svojom dominantnom prisutnošću u Vijeću sigurnosti i u tako mnogo drugih međunarodnih institucija. Čak i onda kad – nekažnjeno – ne poštuju ni duh ni slovo tih institucija i njihovih rezolucija, Sjedinjene Države još uvijek imaju moć da pred svijetom učine vjerodostojnim određeno samoprikazivanje: one predstavljaju krajnje pretpostavljeno jedinstvo snage i prava, najveće snage i diskursa prava.

Osobito su na području biologije leksički resursi imunosti izgradili autoritet. Imunosna reakcija štiti “osiguranost” tijela za proizvodnju antitijela protiv stranih antigena. Što se tiče procesa autoimunizacije, koji nas ovdje osobito zanima, on se kod živih organizama, kako je općenito i ukratko rečeno, sastoji od zaštite samog sebe od vlastite samozaštite uništavanjem vlastitog imunosnog sustava. Budući da se pojava tih antitijela proteže u širu zonu patologije i budući da se sve više pribjegava *pozitivnim* svojstvima imunodepresanata namijenjenih ograničenju mehanizama odbacivanja i olakšavanju podnošenja određenih transplantata organa, osjećamo se ovlaštenima govoriti o jednoj vrsti opće logike *autoimunizacije*. Ona nam se danas čini prijeko potrebnom za razmišljanje o odnosima između vjere i znanja, religije i znanosti, kao i dvostrukosti izvora općenito (73, bilj. 27).

Gore sam istaknuo “zastrašujuću” jednostavno zato da bih iznio jednu hipotezu: budući da ovdje govorimo o terorizmu te, stoga, i o teroru, najneumanjiviji bi izvor apsolutnog terora, onaj koji je, prema definiciji, najnezaštićeniji od najgore prijetnje bio onaj koji dolazi “iznutra”, iz te zone u kojoj ono najgore “vani” živi sa “mnom” ili unutar “mene”. Moja je ranjivost dakle, prema definiciji i prema strukturi, prema situaciji, bez granica. Otuda teror. Teror je uvijek, ili uvijek postaje, barem dijelom, “unutarnji”. A u terorizmu uvijek ima nešto “domaće”, ako ne i nacionalno. Najgori, najučinkovitiji “terorizam”, čak i kad se čini izvanjskim i “međunarodnim”, jest onaj koji uvodi ili oživljava neku unutarnju prijetnju, *kod kuće* [u izvorniku na engleskome; *prim. G. B.*] – te podsjeća da neprijatelj *također uvijek* obitava unutar sustava koji narušava i terorizira.

No tu je prvi simptom suicidalne autoimunosti: ne samo da se za temelj – to jest doslovnu sliku utemeljenja ili utemeljenosti te “snage prava” – *smatra* da je *izložen* agresiji nego agresija koje je on *predmet* (*predmet izložen*, konkretno, nasilju, no i, “u beskonačnoj vrpci”,⁸ vlastitim kamerama u vlastitim interesima) po-tječe, *kao da dolazi iznutra*, od sila koje naizgled same nemaju nikakve snage, no koje mogu naći sredstva – lukavstvom i primjenom *visokotehnoških* znanja – da se dokopaju američkog oružja u američkom gradu na tlu američke zračne luke. Useljeni, obučeni i pripremljeni za taj svoj čin u Sjedinjenim Državama od strane samih Sjedinjenih Država, ti *otmičari* utjelovljuju, da tako kažem, dva samoubojstva u jednom: svoje vlastito (a zauvijek ćemo ostati bespomoćni u odnosu na suicidalnu, autoimunosnu agresiju – to je ono što najviše zastrašuje), ali i samoubojstvo onih koji su im izrazili dobrodošlicu, naoružali ih i obučili. Naime ne zaboravimo da su Sjedinjene Države u biti utrle put i konsolidirale snage “protivnika” obučavajući ljude kao što je “Bin Laden”, koji bi sada mogao biti najistaknutiji primjer, te, ponajprije, stvarajući političko-vojne uvjete koji su pogodovali njihovoj pojavi i njihovim promjenama vjernosti (primjerice, savez sa Saudijskom Arabijom i drugim arapskim muslimanskim zemljama u njihovu ratu protiv Sovjetskoga Saveza ili Rusije u Afganistanu – premda bi se primjeri tih suicidalnih paradoksa mogli beskonačno proširivati).

Dvostruko suicidalna, ta će se snaga prilagoditi s izvanrednom *ekonomičnošću* (maksimalnom količinom osiguranja, priprema, tehničkih znanja, sposobnosti za destrukciju, s minimumom unajmljenih sredstava!). Ona će postaviti kao metu i pogoditi samo srce ili, bolje reći, simboličku glavu prevladavajućeg svjetskog po-

⁸ Predodžba “beskonačne vrpce” nameće se ovdje zbog barem *triju razloga*:

1. “Beskonačne vrpce” kojima se mogu stalno iznova reproducirati i emitirati, kako mi kažemo, iste televizijski emitirane slike “prijenosa uživo” (paranja, a potom i urušavanja tih dvaju nebodera, film koji se neprestance prikazuje i iznova prikazuje na ekranima širom svijeta; ta prisila na ponavljanje istodobno potvrđuje i neutralizira učinak te zbilje utoliko što određena zastrašujuća, zastrašena, užasuta bol postaje nerazdvojivo povezana s neizrecivim oduševljenjem [*jouissance*], koje je tim više neizrecivo, koje se tim više ne može držati pod nadzorom i koje je tim više nezatomljivo utoliko što djeluje na određenoj udaljenosti, neutralizirajući zbilju i držeći je podalje.
2. Beskonačna bi se vrpca trebala odnositi i na kolajuću i narcističku spektakularnost tog bolnog oduševljenja, tog vrhunca, kojega je strah drugoga i kojega je strah otkriti da postoji nešto čime smo oduševljeni kad to gledamo, u strahu da ne otkrijemo kako umanjujemo svoju užasnutost svojim voajerizmom.
3. Napokon, beskonačna je vrpca začarani krug samoubojstva koje sebi priznaje da je u procesu poricanja, koje mrzi samog sebe svjedočeći samome sebi, koje se zanosi u svojem zavjetovanju, koje svjedoči onome što će preostati, na strani “samoubojstava” (otmičara i “nestalih” leševa), *bez svjedoka*.

retka. Upravo će na razini glave (*kape, glave, glavnoga grada, Capitola*)* to dvostruko samoubojstvo dotaknuti dva mjesta koja su istodobno simbolički i operativno vitalna za američki korpus: ekonomsko mjesto ili glavnu “glavu” svjetskoga kapitala (Svjetski trgovinski centar, sam arhetip tog žanra, jer sada – pod tim istim imenom – postoje svjetski trgovinski centri u mnogim dijelovima svijeta, primjerice, u Kini) te strateško, vojno i administrativno mjesto američkoga glavnoga grada, vrh američkog političkog predstavništva, Pentagon, nedaleko od Capitola, sjedišta Kongresa.

Govoreći o Capitolu, već prelazim na *drugi* aspekt istoga “događaja”, onoga zbog čega bi to mogao biti “značajan događaj”. Riječ je opet o autoimunom teroru te opet o “Hladnome ratu”, o onome što neki pomalo prenaprasno nazivaju njegovim “svršetkom” te o onome što bi, kad se gleda s Capitola, moglo biti još gore od Hladnoga rata.

2. Drugi moment, druga autoimunost. Refleks i refleksija.

Gore od Hladnoga rata.

Što je to traumatični događaj? Ponajprije, svaki događaj dostojan tog imena, čak i kad je riječ o “sretnom” događaju, ima u sebi nešto što traumatizira. Događaj uvijek nanosi ranu u svakodnevnom tijeku povijesti, u redovitom ponavljanju i anticipiranju svakog iskustva. Traumatični događaj nije samo obilježen kao događaj u sjećanju, makar i podsvjesno, na ono što se dogodilo. Kad to kažem, čini se kao da se suprotstavljam očitome – naime da je taj događaj povezan sa sadašnjošću ili s prošlošću, sa zbivanjem onoga što se dogodilo, jednom zasvagda, neosporno, tako da bi prisila na ponavljanje koja bi mogla uslijediti samo reproducirala ono što se već dogodilo ili što je prouzročeno. Ipak, vjerujem da ovaj silogizam moramo zakomplicirati (premda nije posve pogrešan); moramo dovesti u pitanje njegovu “krono-logiju”, tj. misao i red temporalizacije koji, čini se, implicira. Moramo iznova promisliti temporalizaciju nekog traumatizma želimo li shvatiti u kojem smislu “11. rujna” *izgleda kao* “značajan događaj”. Jer rana ostaje otvorena našom užasnošću pred *budućnošću*, a ne samo pred prošlošću. (Vi ste u svojem pitanju, zapravo, sami definirali taj događaj s obzirom na budućnost; vi ste već anticipirali time što ste govorili o “jednom od najvažnijih povijesnih događaja kojemu *ćemo* za života svjedočiti). Teško iskušenje tog događaja kao svoj tragični korelat nema ono što se sada događa ili ono što se dogodilo u prošlosti, nego nagovještaje onoga što prijeći da će se dogoditi. Budućnost je ta koja određuje neprivlastivost tog događaja, a ne sadašnjost ili prošlost. Ili barem, ako jest riječ o sadašnjosti ili prošlosti, riječ je

* U izvorniku: *cap, caput, capital, Capitol* – sve riječi imaju korijen u latinskoj riječi za glavu – *caput* – *prim. prev.*

samo utoliko što na svojem tijelu nosi strašan znak onoga što bi se moglo ili će se možda dogoditi, što će biti *gore od svega što se ikada dogodilo*.

Da razjasnim. Govorimo o traumi, a time i o događaju, čija temporalnost ne polazi ni od onoga sada što je predočeno ni od predočenoga što je prošlo, nego od nečeg nepredočivoga koje tek treba doći (*à venir*). Neko oružje nanosi ozljedu i zauvijek ostavlja otvorenim nesvjesni ožiljak; no to je oružje zastrašujuće zato što dolazi iz onoga koje-tek-treba-doći, iz budućnosti, budućnosti koja će tako radikalno doći da se opire čak i gramatici futura prošlog. Zamislite da je Amerikancima, a, preko njih, i cijelome svijetu rečeno: ono što se upravo dogodilo, spektakularno rušenje dvaju nebodera, teatralna, ali nevidljiva smrt tisuća ljudi u samo nekoliko sekundi, nešto je grozno, užasan zločin, neizmijerna bol, no sada je sve gotovo, više se neće dogoditi, više nikada neće biti nečeg tako groznog ili groznijeg od toga. Pretpostavljam da bi u razmjerno kratkom vremenu bilo moguće razdoblje tugovanja. Bilo na našu tugu ili veselje, stvari bi se posve brzo vratile svojem normalnom tijeku u uobičajenoj povijesti. Pričalo bi se o potrebi za tugovanjem i okrenula bi se stranica, kako se često čini – a čini se mnogo lakše kad je riječ o onome što se događa negdje drugdje, daleko od Europe i dviju Amerika. No to uopće nije ono što se dogodilo. Postoji traumatizam bez mogućnosti rada tugovanja kad zlo dolazi iz mogućnosti da dođe iz najgorega, iz ponavljanja da će doći – premda gore. Traumatizam stvara *budućnost*, ono *koje-tek-treba-doći*, prijetnja onoga najgorega *koje tek treba doći*, a ne agresija koja je “gotova i s kojom smo završili”.⁹ Ono što se dogodilo, premda to dosada nije rečeno s nužnom jasnoćom – i to zbog dobrog razloga – jest to da bi, ubuduće i zauvijek, prijetnja na koju su upućivali ti znakovi mogla biti gora od svake druge, gora čak – a to ćemo objasniti – i od prijetnje koja je organizirala takozvani “Hladni rat”. Prijetnje *kemijskim* napadom, nesumnjivo, ili *bakteriološkim* napadom (prisjetite se da se u tjednima neposredno nakon 11. rujna

⁹ Zlo ovog traumatizma ima veze s činjenicom da *agresija nije gotova*. Ona nije gotova i s njome nismo završili – to je prvi zaključak. Od svih refleksija koje bi mogla nadahnuti popraćenost tog događaja u televizijskim medijima htio bih istaknuti sljedeće, za što mislim da se o tome nije stvarno raspravljalo. Postavljanjem potpunog i stalno pristupačnog arhiva, koji se u svakom trenutku može reproducirati, na beskonačnoj vrpci, dajemo si utješan osjećaj da je “gotovo”. Gotovo je zato što je arhivirano, a svatko može posjetiti arhiv! Taj arhiv, učinak arhiva, tješi – predmet je zaključen! Sve je zabilježeno! Sve je snimljeno! – a tada poduzimamo sve da monumentaliziramo te snimke, čime se tješimo da su mrtvi sada mrtvi; to se više neće dogoditi zato što se već dogodilo. Time poričemo neodoljiv predosjećaj da se ono najgore nije dogodilo, ne još. Tako su vizualnom arhivu nedavno pridodane snimke (koje je snimio jedan radioamater u San Franciscu) svih poruka razmijenjenih između policije i vatrogasaca tijekom urušavanja nebodera “blizana-ca”. Jedina svjedočanstva koja izmiču arhiviranju jesu svjedočanstva žrtava, ne svjedočanstva poginulih ili leševa (bilo ih je tako malo), nego svjedočanstva nestalih. Prema definiciji, nestali se opiru radu tugovanja, poput budućnosti, baš kao i najtvrđoglaviji duhovi. Nestali iz arhiva, duhovi, prikaze – to je budućnost.

mislilo da se zapravo to zbivalo), no osobito prijetnje *nuklearnim* napadom. Premda je o tome prilično malo rečeno, odgovorni u administraciji i u Kongresu brzo su poduzeli nužne mjere da osiguraju da ustavna država može preživjeti *nuklearni* napad na Washington, šefa države i Kongres (Pentagon, Bijelu kuću i zgradu Capitola). To su obznanili određeni kongresni zastupnici tijekom jedne televizijski prenošene javne rasprave koju sam ovdje slučajno gledao: odsada nadalje *šefovi* države (predsjednik, potpredsjednik, članovi kabineta i Kongresa) više neće dolaziti zajedno na isto mjesto u isto vrijeme, kako je to bio slučaj, primjerice, s govorom o stanju nacije. To upućuje na to da se “značajan događaj” “11. rujna” ne sastoji od prošle agresije, one koja je još uvijek prisutna i djelotvorna. X će biti traumatiziran (X? Tko je ili što je X? Ništa manje nego “svijet”, mnogo šire od Sjedinjenih Država ili, u svakom slučaju, mogućnost “svijeta”), no ne u sadašnjosti ili iz pamćenja onoga što će postati neka prošla sadašnjost. Ne, traumatiziran iz nepredodive budućnosti, iz otvorene prijetnje agresijom koja je sposobna da jednog dana pogodi – jer nikad ne znaš – *šefa* suverene nacionalne države *par excellence*.

Zašto je ta prijetnja signalizirana “svršetkom Hladnoga rata”? Zašto je gora od samoga “Hladnoga rata”? Kao i osnivanje arapskih muslimanskih terorističkih mreža opremljenih i obučениh tijekom Hladnoga rata, ta je prijetnja rezidualna posljedica *i* Hladnoga rata *i* prijelaza iz Hladnoga rata. S jedne strane, zbog umnožavanja nuklearne moći koja se sada ne može kontrolirati, teško je izmjeriti stupanj i oblike te sile, baš kao što je teško ograničiti odgovornost za to umnožavanje, nešto o čemu sada ne možemo podrobnije govoriti. S druge strane, a pritom se dotičemo nečega što je gore od Hladnoga rata, sada više ne može biti ravnoteže terora zato što više nema dvoboja ili pat pozicije između dviju moćnih država (SAD-a i SSSR-a) uključenih u teoriju igara u kojoj su obje države sposobne za neutralizaciju nuklearne moći one druge putem obostranih i organiziranih procjena relevantnih rizika. Odsada nuklearna prijetnja, “totalna” prijetnja, više ne dolazi od neke države, nego od anonimnih sila koje su apsolutno nepredvidive i neproračunljive. A budući da će tu apsolutnu prijetnju izlučiti svršetak Hladnoga rata i “pobjeda” američkog tabora, budući da ona ugrožava ono što bi trebalo održavati svjetski poredak, samu mogućnost svijeta i svakog osvjetovljavanja [*mondialisation*] (međunarodno pravo, svjetsko tržište, neki univerzalni jezik i tako dalje), ono što ta *zastrašujuća* autoimunosna logika stavlja u opasnost nije ništa manje nego samo postojanje svijeta, same svjetskosti. Više nema nikakve granice toj prijetnji koja istodobno traži svoje preteče ili izvore u dugoj povijesti Hladnoga rata, a ipak se čini beskonačno opasnijom, strahovitijom, još više zastrašujućom od Hladnoga rata. A postoje, zapravo, bezbrojni znakovi da ta prijetnja ubrzava i potvrđuje svršetak tog Hladnoga rata, da požuruje barem prividno pomirenje dvaju podjednako preplašenih neprijatelja. Kada Bush i njegovi suradnici krive “osovinu zla”, oboje bismo se trebali nasmijati

vjerskim konotacijama i obznaniti ih, tim djetinjastim mudrolijama, opskurantskim mistifikacijama te nabujale retorike. A opet, tu je, zapravo, i iz svakog kuta, apsolutno “zlo”, čija se prijatnja, čija se sjena, širi. Apsolutno zlo, apsolutna prijatnja, zbog toga što je na kocki ništa manje nego *mondialisation* ili osvjetovljavanje svijeta, život na Zemlji i drugdje, bez ostatka.

No – a tu je još jedan paradoks – čak i ako je to zapravo izvor “terora” što ga izigravaju “terorizmi”, čak i ako je taj teror upravo ono najgore, čak i ako dotiče ono geopolitičko nesvjesno svakog živog bića i ondje ostavlja neizbrisive tragove, čak i ako je to ono što pokušavamo dokučiti dok razgovaramo, kao što ste vi upravo učinili, i kako se tako često čini, o “11. rujna” kao o “značajnom događaju” zato što je to prvi (svjestan-nesvjestan) znak tog apsolutnog terora, dakle, istodobno, zbog anonimne nevidljivosti neprijatelja, zbog neutvrđenog izvora terora, zato što tom teroru (individualnom ili državnom) ne možemo staviti lice, zato što ne znamo što je to događaj koji potječe *od* nesvjesnoga ili je događaj *za* nesvjesno (iako ga ipak moramo uzeti u obzir), ono najgore može istodobno izgledati nestvarno, prolazno, blago, te će se stoga možda poricati, potiskivati, štoviše, zaboraviti, svesti na samo jedan od mnogih događaja, *jedan* od “značajnih događaja”, ako hoćete, u dugom nizu prošlih i budućih događaja. Ipak, sva su ta nastojanja umanjivanja ili neutraliziranja učinka tog traumatizma (njegova poricanja, potiskivanja ili zaboravljanja, prebolijevanja) samo mnogobrojni očajnički pokušaji. I mnogobrojni autoimunosti potezi. Koji izazivaju, osmišljavaju i pothranjuju samu onu strahotu za koju tvrde da je nastoje prevladati.

Ono što nikad neće dopustiti da bude zaboravljeno jest dakle taj izopačeni učinak samog autoimunostnoga. Jer sada znamo da potiskivanje i u svojem psihoanalitičkom smislu i u političkom smislu – bilo putem policije, vojske ili ekonomije – završava tako što izaziva, reproducira i regenerira samu onu stvar koju nastoji ublažiti.

3. Treći moment, treća autoimunost. Refleks i refleksija.

Začarani krug potiskivanja.

Ne može se reći da je čovječanstvo bespomoćno pred prijatnjom tog zla. No moramo priznati da obrane i svi oblici onoga što se naziva, dvjema podjednako problematičnim riječima, “rat protiv terorizma”¹⁰ rade na regeneriranju, kratkoročnom ili dugoročnom, uzroka zla za koji tvrde da ga nastoje iskorijeniti. Bez obzira na to govorimo li o Iraku, Afganistanu, pa čak i Palestini, “bombe” nikad neće biti dovoljno “pametne” da spriječe da žrtve (vojne i/ili civilne – još jedno razlikovanje koje je sve manje i manje pouzdano) odgovore, bilo osobno ili posredno, onime što će im

¹⁰ U izvorniku na engleskome – *prim. engl. prev.*

se potom jednostavno prikazati kao legitimne protumjere ili kao protuterizam. I tako dalje *ad infinitum*...

Jasnoće radi, a i zato što je to zahtijevala analiza, pravim razliku između triju autoimunskih terora. No u zbilji se ta tri izvora terora ne mogu razlučiti; oni se međusobno podupiru i višestruko određuju. Oni su, u biti, isti, u perceptivnoj “zbi-lji”, a osobito u nesvjesnome – a to nije ono što je među raznim zbiljama najmanje zbiljsko.

BORRADORI: Bez obzira na to je li 11. rujna događaj od velike važnosti ili nije, kakvu ulogu namjenujete filozofiji? Može li nam filozofija pomoći da razumijemo ono što se dogodilo?

DERRIDA: Takav jedan “događaj” zacijelo poziva na filozofsku reakciju. Bolje reći, reakciju koja dovodi u pitanje, na njihovoj najfundamentalnijoj razini, najdublje ukorijenjene pojmovne pretpostavke u filozofskom diskursu. Pojmovi kojima se taj “događaj” najčešće opisuje, imenuje, kategorizira plod su određenog “dogmatskog drijemeža” iz kojeg nas može probuditi samo neka nova filozofska refleksija, refleksija o filozofiji, a posebice o političkoj filozofiji i njezinu naslijeđu. Prevlada-vajući se diskurs, onaj u medijima i u službenoj retorici, previše olako oslanja na prihvaćene pojmove kao što su “rat” i “terorizam” (nacionalni ili međunarodni).

Tako bi se, primjerice, vrlo korisnim pokazalo određeno *kritičko* čitanje Schmitta. S jedne strane, kako bismo što je više moguće slijedili Schmitta u razlikovanju klasičnog rata (izravnog i nagoviještenog sučeljavanja dviju neprijateljskih država, prema dugoj tradiciji europskog prava) od “građanskog rata” i “partizanskog rata” (u njegovim modernim oblicima, premda se on pojavljuje, kako priznaje Schmitt, već početkom devetnaestog stoljeća). No, s druge strane, trebali bismo priznati i to, *nasuprot* Schmittu, da nasilje koje je sada uzelo maha nije rezultat “rata” (pri čemu je dakle izraz “rat protiv terorizma” jedan od najkonfuznijih, a moramo analizirati tu konfuziju i interese kojima zapravo služi takva zloupotreba retorike). Bush govori o “ratu”, no on zapravo nije sposoban identificirati neprijatelja kojemu je, kako izjavljuje, nagovijestio rat. Uvijek se iznova ponavlja kako ni civilno stanovništvo Afganistana ni njegove oružane sile nisu neprijatelji Sjedinjenih Država. Pod pretpostavkom da je pritom suvereni donositelj odluka “Bin Laden”, svakome je poznato da on nije Afganistanac, da ga se odrekla njegova vlastita zemlja (zapravo, svaka “zemlja” i država, gotovo bez iznimke), da se njegova obuka može umnogome zahvaliti Sjedinjenim Državama te da on, dakako, nije usamljen. Države koje mu neizravno pomažu ne čine to kao države. Javno ga ne podupire nijedna država kao takva. Što se tiče država koje “pružaju utočište” terorističkim mrežama, teško ih je identificirati kao takve. Sjedinjene Države i Europa, London i Berlin, također su utočišta, mjesta za obuku ili formiranje i informiranje svih “terorista” na svijetu. Za lociranje sjedišta tih novih tehnologija prijenosa ili agresije stoga više nije

relevantna nijedna geografija, nijedno “teritorijalno” određenje. Da sve to kažem prebrzo i usputno, da barem malo proširim i razjasnim ono što sam ranije rekao o apsolutnoj prijetnji čiji je izvor anoniman i nije povezan ni s jednom državom, takvim “terorističkim” napadima već sada više ne trebaju zrakoplovi, bombe ili kamikaze: dovoljno je infiltrirati se u neki strateški važan računalni sustav i unijeti u njega virus ili neki drugi razorni element kako bi se paralizirali ekonomski, vojni i politički resursi cijele zemlje ili kontinenta. A to se može pokušati učiniti iz praktički svakog mjesta na Zemlji, uz vrlo niske troškove i uz minimalna sredstva. Odnos između Zemlje, *terre*, teritorija i terora promijenio se, te je nužno spoznati da je tomu tako zbog znanja, to jest zbog tehnološkosti. Upravo tehnološkost pomućuje razlikovanje između rata i terorizma. U tom je pogledu, kad se uspoređi s mogućnostima za razaranja i kaotični nered koji se nalazi *u pripravi*, za budućnost, u kompjutoriziranim mrežama svijeta, “11. rujna” još uvijek dio arhaičnog teatra nasilja kojemu je cilj ostavljanje dojma na imaginaciju. Netko će moći učiniti nešto još gore sutra, nevidljivo, u tišini, brže i bez ikakva prolijevanja krvi, napadom na računalne i informacijske mreže o kojima ovisi cijeli život (društveni, ekonomski, vojni i tako dalje) neke “velike zemlje”, najveće sile na Zemlji. Jednog bi se dana moglo reći: “11. rujna” – to su bili (“dobri”) stari dani posljednjeg rata. Stvari su još uvijek bile reda divovske veličine: vidljive i goleme! Koja veličina, koji stupanj! Otada je postalo lošije. Nanotehnologije svih vrsta toliko su moćnije i nevidljivije, toliko se manje mogu kontrolirati, toliko su sposobnije da se posvuda ušuljaju. One su mikrološki suparnici mikroba i bakterija. Ipak, naše je nesvjesno već svjesno toga; ono to već zna, a upravo je to zastrašujuće.

Ako ovo nasilje nije “rat” među državama, nije ni “građanski rat” ili “partizanski rat” u Schmittovu smislu utoliko što ne uključuje, kao većina ratova, nacionalni ustanak ili pokret za oslobođenje koji ima za cilj preuzimanje vlasti na tlu neke nacionalne države (premda je jedan od ciljeva, bilo sekundarnih bilo primarnih, “Bin Ladenove” mreže destabilizacija Saudijske Arabije, kolebljivog saveznika Sjedinjenih Država, i postavljanje nove državne vlasti). Čak i kad bi netko inzistirao na tome da ovdje govorimo o “terorizmu”, taj naziv sada obuhvaća jedan novi pojam i nova razlikovanja.

BORRADORI: Mislite li da se ta razlikovanja mogu pouzdano napraviti?

DERRIDA: To je teže nego ikad prije. Ne želimo li slijepo vjerovati u prevladavajući jezik, koji vrlo često ostaje podložan retorici medija i zadirkivanju političkih sila, moramo vrlo pažljivo upotrebljavati termin “terorizam”, a osobito “međunarodni terorizam”. Ponajprije, što je to teror? Što ga razlikuje od straha, tjeskobe i panike? Kad sam prethodno upozorio na to da je događaj koji se zbio 11. rujna “značajan” samo u mjeri u kojoj traumatizam koji je nanio svijesti i nesvjesnome nije imao nikakve veze s onim što se dogodilo, nego s neodređenom prijetnjom budućnosti opa-

snijom od Hladnoga rata, jesam li govorio o teroru, strahu, panici ili tjeskobi? Kako se teror koji je organiziran, provociran i instrumentaliziran razlikuje od onoga *straha* za koji cijela jedna tradicija, od Hobbesa do Schmitta, pa čak i do Benjamina, smatra da je sam uvjet snage zakona i suverenog obavljanja vlasti, sam uvjet političkoga i države? U *Levijatanu* Hobbes ne govori samo o “strahu”, nego i o “teroru”.¹¹ Benjamin govori o tome kako država obično prisvaja, i to upravo prijetnjom, monopol na primjenu nasilja (“Critique of Violence”).¹² Nedvojbeno se može reći da nije svako iskustvo terora nužno učinak nekakvog terorizma. Dakako, no politička je povijest riječi “terorizam” velikim dijelom izvedena iz govora o vladavini terora tijekom Francuske revolucije, terora koji se provodio u ime države i koji je zapravo pretpostavljao zakonski monopol na primjenu sile. A što pronalazimo u sadašnjim definicijama ili izričito pravnim definicijama terorizma? U oba slučaja govor o zločinu protiv ljudskog života povredom nacionalnih ili međunarodnih zakona povlači za sobom istodobno razlikovanje civilnog i vojnog (pretpostavlja se da su žrtve terorizma civili) te političkog cilja (utjecaj na politiku ili promjenu politike neke zemlje teroriziranjem njezina civilnog stanovništva). Te definicije stoga ne isključuju “državni terorizam”. Svaki terorist na svijetu tvrdi da reagira u samoobrani na neki prethodni terorizam države, terorizam koji se jednostavno provukao pod drugim nazivima i pokrio se svim vrstama manje ili više vjerodostojnih opravdanja. Poznate su vam optužbe iznesene protiv, primjerice – i osobito – Sjedinjenih Država, koje se sumnjiče da prakticiraju ili potiču državni terorizam.¹³ Osim toga čak i

¹¹ U: Thomas Hobbes, *Leviathan*, uredio i predgovor napisao C. B. Macpherson (Penguin, 1968), 11-27 – *prim. G. B.*

¹² Vidi Walter Benjamin, “Critique of Violence”, u: *Reflections*, prev. Edmund Jephcott (Schocken Books, 1978), 277-300 – *prim. G. B.*

¹³ Vidi, primjerice, Noam Chomsky, *9-11* (New York, Seven Stories Press, 2001), str. 43-54. Te stranice sadrže neke zanimljive komparativne statističke podatke koji se tiču broja žrtava “11. rujna” i broja žrtava drugih razmjerno novijih napada “državnog terorizma”.

Službene definicije terorizma koje nude američke institucije nikad ne definiraju *status* (individualan ili kolektivan, nacionalan ili međunarodni, vezan uz državu ili nevezan uz državu) *izvora* ili *počinitelja* terorističkih djela. Počinitelj dakle može biti pojedinac, neka skupina pojedinaca – ili država. Američka vlada ne definira terorizam, nego ono što naziva “terorističkom aktivnošću” kao

svaku aktivnost koja je nezakonita prema zakonima mjesta gdje je počinjena (ili bi, ako je počinjena u Sjedinjenim Državama, bila nezakonita prema zakonima Sjedinjenih Država ili bilo koje konstitutivne države) i koja obuhvaća bilo što od sljedećega: 1. otmicu ili sabotazu nekog prijevoznog sredstva (uključujući zrakoplov, plovni objekt ili vozilo) [drugim riječima, terorizam bi započeo krađom automobila; činjenica da to očito nije ono na što se misli u tekstu upućuje na to da je taj pojam zbrkan]; 2. otmicu ili pritvaranje drugog pojedinca te prijetnju da će biti ubijen, ozlijeđen ili zadržan u pritvoru kako bi se neka treća osoba (uključujući i neku državnu organizaciju) prisilila da napravi ili se uzdrži od nekog čina kao eksplicitan ili implicitan uvjet za puštanje otetog ili pritvorenog pojedinca na slobodu; 3. nasilan napad na

tijekom objavljenih ratova među pojedinim državama, u skladu s dugom tradicijom europskoga prava, često je dolazilo do terorističkih ekscesa. Mnogo prije masovnih bombardiranja u dvama posljednjim svjetskim ratovima uobičajeno se pribjegavalo zastrašivanju civilnog stanovništva. Stoljećima.

Trebalo bi reći jednu riječ i o izrazu “međunarodni terorizam”, koji je postao glavni predmet službenoga političkog diskursa širom svijeta. On se često upotrebljava i u brojnim službenim osudama koje upućuju Ujedinjeni narodi. Nakon 11. rujna premoćna je većina država predstavljenih u UN-u (zapravo možda i jednoglasno, morao bih provjeriti) osudila, kako se u posljednjih nekoliko desetljeća dogodilo više puta, ono što su nazvale “međunarodnim terorizmom”. Tijekom jedne televizijski prenošene sjednice UN-a generalni sekretar Kofi Annan morao se usput prisjetiti nekih ranijih rasprava. Jer upravo dok su se spremale osuditi “međunarodni terorizam”, određene su države izrazile rezerve glede jasnoće tog pojma i kriterija koji su upotrijebljeni za njegovo identificiranje. Kao i kod mnogo drugih presudnih pravnih pojmova, ono što ostaje nejasno, dogmatsko ili predkrizno ne sprečava postojeće sile, takozvane legitimne sile, da se služe tim pojmovima kad im se to čini primjerenim. Naprotiv, što je taj pojam konfuzniji, tim je prikladniji za oportunističko prisvajanje. Dakle UN je ovlastio Sjedinjene Države da se posluže *svim* sredstvima koja američka administracija smatra neophodnima i prikladnima da se zaštite od tog takozvanog “međunarodnog terorizma” upravo nakon nekoliko

neku međunarodno zaštićenu osobu (kako je definirana u čl. 1116(b) odjeljka 18 Zakonika Sjedinjenih Država) ili na slobodu te osobe; 4. atentat; 5. upotrebu bilo kakvog (a) biološkog sredstva, kemijskog sredstva ili nuklearnog oružja ili naprave, ili (b) eksploziva ili vatrenog oružja (ne računajući ono koje služi pukoj osobnoj novčanoj dobiti) s namjerom ugrožavanja, izravnog ili neizravnog, sigurnosti jednog ili više pojedinaca ili nanošenja znatne štete imovini; 6. prijetnju, pokušaj ili zavjeru da će se počinuti bilo što od navedenoga” (nav. u: Chomsky, str. 123-124).

Ta pravna “definicija” (koja obuhvaća nuklearno oružje, što ističem u potporu mojeg prethodnog argumenta) dovoljno je neodređena da obuhvaća praktički svaki zločin, svaki “atentat”. Ona dakle nije stroga. Više se ne može uočiti razlika između neterorističkog zločina i terorističkoga zločina, nacionalnog terorizma i međunarodnog terorizma, ratnog čina i terorističkog čina, vojnog i civilnog. Ako ograničenje koje određuje “ne računajući ono koje služi pukoj osobnoj novčanoj dobiti” naizgled iz terorizma isključuje oružanu pljačku, razbojničke prepade na banke ili aktivnosti zločinačkih skupina, ono protuslovi onome što kao terorističko definira sve što ima za cilj “nanošenje znatne štete imovini”.

Definicija koja je ponuđena u *United States Code Congressional and Administrative News*, 98. Kong., 2. zasj., 19. listopada 1984, sv. 2, čl. 3077 STAT.2707 [West, 1984] kraća je, ali u osnovi ista, s jednom važnom razlikom: ona govori o nasilnim činovima kojima je cilj zastrašivanje ili prisiljavanje “civilnog” stanovništva, ili utjecaj na politiku vlade zastrašivanjem ili prisiljavanjem. “Civilno” je stanovništvo spomenuto i u definiciji koju je dao FBI. A međunarodna je dimenzija izričito spomenuta u definicijama koje su objavili CIA te Ministarstvo vanjskih poslova i Ministarstvo obrane.

prilično prenatrpanih odluka, bez ikakve filozofske rasprave o temi “međunarodnog terorizma” i njegove osude.

Bez pretjeranog vremenskog vraćanja unatrag, čak i bez prisjećanja, kako se to ovih dana često čini – i to s pravom – na to da se teroristi u jednom kontekstu mogu veličati kao borci za slobodu (primjerice, u borbi protiv sovjetske okupacije Afganistana), a u drugome optužiti kao teroristi (a u današnje je vrijeme često riječ o jednim te istim borcima, koji se služe posve istim oružjem), ne zaboravimo na problem na koji bismo naišli kad bismo se odlučivali između “nacionalnog” i “međunarodnog” terorizma u slučaju Alžira, Sjeverne Irske, Korzike, Izraela ili Palestine. Nitko ne može osporiti da je tijekom francuske represije u Alžiru od 1954. do 1962. godine bilo državnog terorizma. Terorizam koji je proveo alžirski ustanak dugo se smatrao domaćom pojavom utoliko što je Alžir trebao biti sastavni dio francuskoga nacionalnog teritorija, a francuski se terorizam tog vremena (koji je provodila država) predstavljao kao policijska operacija u svrhu očuvanja unutarnje sigurnosti. Tek je u devedesetim godinama 20. stoljeća, desetljećima kasnije, francuski parlament tom sukobu retroaktivno dodijelio status “rata” (a time i status *međunarodnog* sukoba) kako bi mogao isplaćivati mirovine “veteranima” koji su ih tražili. Što je otkrio taj zakon? To da je bilo nužno, i da smo mogli, promijeniti sve nazive kojima smo se prethodno služili za kvalificiranje onoga što se ranije, u Alžiru, tako skromno nazivalo upravo “događajima” (nesposobnost, još jednom, građanskog javnog mnijenja da adekvatno imenuje “stvar”). Oružana represija, interna policijska operacija i državni terorizam tako su iznenada postali “rat”. S druge strane, teroristi su se smatrali i odsada se u velikom dijelu svijeta smatraju borcima za slobodu i junacima nacionalne neovisnosti. Što se tiče terorizma naoružanih skupina koje su pridonijele provođenju pritiska za utemeljenje i priznanje države Izraela, je li on bio nacionalni ili međunarodni? A što je s različitim skupinama palestinskih terorista danas? A s irskima? A s Afganistancima koji su se borili protiv Sovjetskoga Saveza? A s Čečenima? U kojem se trenutku neki terorizam prestaje optuživati da je terorizam i počinje veličati kao jedino preostalo utočište u legitimnoj borbi? A što je s obratnim slučajevima? Gdje se povlači crta između nacionalnog i međunarodnog, policije i vojske, “mirovne” intervencije i rata, terorizma i rata, civilnog i vojnog, na teritoriju i u strukturama koje jamče obrambenu ili ofenzivnu sposobnost nekog “društva”? Kažem jednostavno “društvo” zato što ima slučajeva da neki manje ili više organski i organizirani politički entitet nije ni država ni posve nedržavni entitet, nego praktički država: samo pogledajte ono što se danas naziva Palestinom ili Palestinskom upravom.

Semantička nestabilnost, nesmanjiva problematična mjesta na granicama između pojmova, neodlučnost u samome pojmu granice: sve se to mora analizirati kao spekulativni nered, pojmovni kaos ili zona prolaska kroz turbulencije u javnom ili političkom jeziku. Moramo pritom prepoznati i strategije i odnose sile. Domi-

nantna je sila ona koja uspijeva nametnuti i time legitimirati – štoviše, legalizirati (jer je uvijek riječ o pravu) na nacionalnoj ili svjetskoj pozornici – terminologiju, a time i interpretaciju, koja joj najviše odgovara u određenoj situaciji. Stoga su upravo tijekom svoje duge i komplicirane povijesti Sjedinjene Države uspjele postići međudržavni konsenzus u Južnoj Americi da službeno nazivaju “terorizmom” svaki organizirani politički otpor silama na položaju – doista, silama postavljenima na položaj – kako bi se onda mogla pozvati neka oružana koalicija u borbu protiv takozvanog “terorizma”. Tako da Sjedinjene Države bez premišljanja mogu prenijeti odgovornost na južnoameričke vlade i tako izbjeći vrlo legitimnu optužbu za nasilni intervencionizam.

No umjesto da nastavim u tom smjeru navodeći mnoštvo primjera, pripremit ću se da još jednom istaknem tu novost zbog koje je tako hitno ponovno utemeljenje, ako to još možemo reći, te pravno-političke i pojmovne mutacije, koja je istodobno semantička, leksička i retorička. Pogledajmo ponovno mnoge pojave koje neki pokušavaju odrediti i interpretirati kao (nacionalne ili međunarodne) “terorističke” činove, činove rata ili mirovne intervencije. One više nemaju za cilj osvajanje ili oslobođenje nekog teritorija i osnivanje neke nacionalne države. Tome više nitko ne teži, čak ni Sjedinjene Države ili (bogate) takozvane “sjeverne” države, koje više ne provode svoju hegemoniju putem kolonijalističkog ili imperijalističkog modela okupacije nekog teritorija, a ni zemlje koje su ranije bile izložene tom kolonijalizmu ili imperijalizmu. Kategorijama prošlosti pripada i suprotnost “terorist/borac za slobodu”. Čak i kad postoji “državni terorizam”, više nije riječ o okupaciji nekog teritorija, nego o osiguravanju neke tehnoekonomske sile ili političke kontrole koja ima samo neznatnu potrebu za teritorijem. Ostanu li zalihe nafte na onim rijetkim preostalim teritorijima, na onim posljednjim kopnenim područjima koja se ne mogu virtualizirati, možemo si jednostavno osigurati pravo na polaganje naftovoda. Iako je istina i to da, trenutačno, cijela tehnoindustrijska struktura hegemonijskih zemalja ovisi o tim izvorima, tako da, koliko god složena i nadodređena možda bila, mogućnost svega o čemu smo upravo razgovarali ostaje usidrena, da tako kažem, na tim nezamjenjivim mjestima, na tim teritorijima koji se ne mogu deteritorijalizirati. Ti teritoriji i dalje pravno pripadaju još uvijek čvrstoj tradiciji međunarodnoga prava, suverenim nacionalnim državama.

BORRADORI: Prema vašem mišljenju, što poziva na temeljite promjene na razini međunarodnih institucija i međunarodnog prava?

DERRIDA: Ta će se mutacija *morati* dogoditi. No nemoguće je predvidjeti kojim tempom. U svim preobrazbama o kojima raspravljamo ono što ostaje neproračunljivo jest ponajprije tempo ili ritam, vrijeme ubrzanja i ubrzanje vremena. A to je zbog bitnih razloga koji zacijelo imaju veze sa samom brzinom tehnoznanstvenog napretka ili promjenama brzine. Baš kao i s promjenama veličine ili razmjera koje

su nanotehnologije uvele u naše procjene i mjere. Te radikalne promjene međunarodnog prava su nužne, no one bi se mogle zbivati u jednom naraštaju ili u dvadeset. Tko bi znao? Iako nisam u stanju spoznati tko danas zaslužuje naziv filozofa (ne bih jednostavno prihvatio određene stručne ili organizacijske kriterije), bio bih u iskušenju filozofima nazivati one koji će, u budućnosti, odgovorno promišljati o tim pitanjima i zahtijevati odgovornost onih koji su zaduženi za javni diskurs, onih koji su odgovorni za jezik i institucije međunarodnog prava. “Filozof” (zapravo bih radije rekao “filozof-dekonstruktor”) bio bi netko tko analizira i zatim izvlači praktične i korisne posljedice odnosa između našega filozofskog naslijeđa i strukture još uvijek prevladavajućeg pravno-političkog sustava koji tako očito prolazi kroz mutaciju. “Filozof” bi bio onaj tko traži novu kriteriologiju za razlikovanje “shvaćanja” od “obrazloženja”. Jer određeni je slijed događaja ili niz asocijacija koje dovode do “rata” ili “terorizma” moguće opisati, shvatiti i objasniti a da se ni najmanje ne obrazlože, premda se zapravo osuđuju i premda se pokušavaju izumiti druge asocijacije. Moguće je bezuvjetno osuditi određene terorističke činove (državne ili ne) a da se ne mora zanemariti situacija koja je možda dovela do njih ili ih je čak legitimirala. Da bismo ponudili primjere, bilo bi nužno provesti duge analize, u načelu beskonačno duge. Stoga je moguće *bezuovjetno* osuditi, kao što ja sada činim, napad izveden 11. rujna a da se ne zanemare stvarne ili navodne okolnosti koje su ga omogućile. Svatko na svijetu tko je ili organizirao ili pokušao opravdati taj napad shvatio ga je kao reakciju na državni terorizam Sjedinjenih Država i njihovih saveznika. Tomu je bilo tako, primjerice – a to navodim samo kao primjer – na Bliskome istoku, iako je i Yasser Arafat osudio “11. rujna” i osporio Bin Ladenu pravo da govori u ime palestinskoga naroda.

BORRADORI: Ako je razlikovanje rata i terorizma problematično i ako prihvatimo pojam državnog terorizma, tada i dalje ostaje pitanje: tko je najviše terorist?

DERRIDA: *Najviše* terorist? To je pitanje istodobno nužno i osuđeno da ostane bez ikakvog odgovora. Nužno je zato što uzima u obzir jednu bitnu činjenicu: svaki se terorizam *predstavlja* kao reakcija u nekoj situaciji koja i dalje eskalira. To se svodi na iskaz: “pribjegavam terorizmu kao posljednjem sredstvu, jer je onaj drugi više terorist od mene; ja se branim, izvršavam protunapad; istinski je terorist, onaj najgori, onaj koji će me lišiti svih drugih sredstava reakcije prije nego što predstavi sebe, prvog agresora, kao žrtvu”. Upravo se tako Sjedinjene Države, Izrael, bogate zemlje i kolonijalne ili imperijalističke sile optužuju za prakticiranje državnog terorizma, te da su stoga “više teroristi” od terorista čije su, kako kažu, žrtve. Taj je obrazac ponašanja dobro poznat, tako da neću raspredati o njemu. No teško ga je potpuno i jednostavno otpisati, premda se katkad pojednostavnjuje i zloupotrebljava. Ipak, pitanje koje postavljate, pitanje o onome “manje ili više” u terorizmu, ne bi se trebalo riješiti ni putem čisto i objektivno *kvantitativne* logike. Jer to pitanje ne može dove-

sti ni do kakve slične formalne procjene. “Teroristički” činovi pokušavaju izazvati psihičke učinke (svjesne ili nesvjesne) i simboličke ili simptomatske reakcije koje mogu krenuti brojnim obilaznicama – doista, neprocjenjivim brojem njih. *Kvaliteta* ili *intenzitet* izazvanih emocija (bile one svjesne ili nesvjesne) nisu uvijek razmjerni broju žrtava ili razmjerima štete. U situacijama i kulturama gdje mediji ne spektakulariziraju događaj ubojstvo tisuća ljudi u vrlo kratkom razdoblju može izazvati manje psihičkih i političkih učinaka od atentata na jednog pojedinca u nekoj drugoj zemlji, kulturi ili nacionalnoj državi s visokorazvijenim medijskim resursima. A mora li terorizam djelovati samo putem smrti? Ne može li se terorizirati i bez ubijanja? I znači li ubijanje nužno usmrćivanje? Nije li to također “puštanje da se umre”? Ne može li “puštanje da se umre”, “neposjedovanje želje da se zna da netko pušta druge da umru” – stotina milijuna ljudskih bića, od gladi, AIDS-a, nedostatka medicinske terapije i tako dalje – također biti dijelom “manje ili više” svjesne i namjerne terorističke strategije? Možda griješimo kad tako brzo pretpostavljamo da je svaki terorizam dobrovoljan, svjestan, organiziran, namjeren, intencionalno proračunat: ima povijesnih i političkih “situacija” gdje teror djeluje, da tako kažem, kao sam od sebe, kao jednostavan rezultat nekog aparata, zbog odnosa sila na položaju, a da ga nitko, nijedan svjestan subjekt, nijedna osoba, nijedno “ja”, nije doista svjesno ili se ne osjeća odgovornim za njega. Sve situacije društvenog ili nacionalnog strukturnog ugnjetavanja izazivaju teror koji nije prirodan (utoliko što je organiziran, institucionalan), i sve te situacije ovise o tom teroru a da oni koji ostvaruju korist od njih nikad ne organiziraju neki teroristički čin ili se prema njima nikad nitko ne odnosi kao prema teroristima. Uzak, preuzak smisao koji se danas uobičajeno pridaje riječi “terorizam” na različite načine dolazi u optjecaj u diskursu koji prevladava javnim prostorom, prije svega putem tehnokonomske moći medija. Što bi “11. rujna” bio bez televizije? To je pitanje već postavljeno i istraženo, pa zato neću ovdje inzistirati na njemu. No moramo držati na umu da je maksimalna medijska popraćenost bila u *zajedničkom* interesu počinitelja “11. rujna”, terorista, i onih koji su, u ime žrtava, htjeli objaviti “rat protiv terorizma”. Između tih dviju strana takva je medijska popraćenost bila, poput zdrava razuma o kojemu govori Descartes, nešto najšire raspodijeljeno na svijetu. Više od razaranja nebodera “blizanaca” ili napada na Pentagon, više od ubojstva tisuća ljudi, istinski se “teror” sastojao od, i zapravo je započeo otkrivanjem i iskorištavanjem – time što ju je otkrio i iskoristio – slike tog terora od strane same mete. Toj je meti (Sjedinjenim Državama, recimo, i svakome na svijetu tko ih podržava ili im je saveznik, a tome danas gotovo i nema granica) bilo u vlastitom *interesu* (*istome* interesu koji joj je zajednički s njezinim zakletim neprijateljima) da otkrije svoju ranjivost, da osigura najveću moguću popraćenost agresije protiv koje se želi zaštititi. To je opet ona ista autoimunosna izopačenost. Ili bi možda bolje bilo reći “izopačivost”, kako bismo imenovali određenu mogućnost, rizik ili prijetnju čija virtualnost ne poprima oblik neke zle nakane, zlog duha ili že-

lje za nanošenjem štete. No ta je virtualnost sama dovoljna da plaši, čak i zastrašuje. Ona je neiskorijenjiv korijen terora, a time i terorizma koji se najavljuje čak i prije nego što se organizira u terorizam. Neumoljivo. Beskrajno.

Dopustite mi da dodam jednu opomenu: u tom odnosu između medija i terora, u terorizmu koji djeluje širenjem u javnome prostoru slika ili glasina koje imaju za cilj zastrašivanje takozvanog civilnog stanovništva, nema ničeg čisto “modernog”. Istina je, naravno, da je s pojavom radija i televizije ono što se naziva organiziranom “propagandom” (nešto što je zapravo razmjerno moderno) imalo, u proteklom stoljeću, a već i tijekom Prvoga svjetskog rata, bitnu ulogu u “objavljenom” ratu. Propaganda će ići ruku pod ruku s bombardiranjima (konvencionalnim ili atomskim) koja nisu mogla praviti razliku između “civilnog” i “vojnog” ništa više od pokreta “otpora” i represija tih pokreta. Dakle *već* je tijekom dvaju “svjetskih ratova” bilo nemoguće napraviti strogu razliku između rata i terorizma. Pogledajte, primjerice, junake francuskog pokreta otpora koji su nastavili s “ratom” čak i nakon prekida neprijateljstava i često u ime De Gaulleove “slobodne Francuske”. Te su pripadnike pokreta otpora nacisti i višijevski kolaboracionisti redovito tretirali kao “teroriste”. Ta je optužba prestala s oslobođenjem Francuske, s obzirom na to da je bila sredstvo nacističke propagande, no tko bi mogao osporiti da je bila potpuno pogrešna?

BORRADORI: Gdje ste bili 11. rujna?

DERRIDA: Bio sam u Šangaju, na kraju jednog dugog putovanja u Kinu. Ondje je bila noć i vlasnik kavane u kojoj sam bio s nekoliko prijatelja došao nam je reći da se zrakoplov “zabio” u nebudere “blizance”. Požurio sam se natrag u hotel i već je iz prvih televizijskih slika, CNN-ovih, ističem, bilo lako predvidjeti da će to postati, *u očima* svijeta, ono što ste vi nazvali “značajnim događajem”. Iako je ono što je uslijedilo ostalo, u određenoj mjeri, nevidljivo i nepredvidivo. No da bi se osjetila ozbiljnost tog događaja i njegove implikacije “širog svijeta”, bilo je dovoljno jednostavno mobilizirati nekoliko već provjerenih političkih hipoteza. Koliko je meni bilo poznato, Kina je tijekom prvih nekoliko dana pokušavala umanjiti važnost tog događaja, kao da je riječ o više ili manje lokalnom incidentu. No to je organizirano tumačenje, oblikovano aktualnim stanjem američko-kineskih odnosa (diplomatskim tenzijama i incidentima raznih vrsta), završilo tako što su se morali prepustiti drugim hitnim slučajevima: CNN i druge međunarodne medijske postaje prodrle su u kineski prostor, a i Kina, na kraju krajeva, ima vlastiti problem s “muslimanima”. Stoga je postalo nužno nekako se pridružiti “antiterorističkoj” “koaliciji”. U istom bi smislu bilo nužno analizirati motive i interese koji se nalaze iza svih onih različitih geopolitičkih ili strateško-diplomatskih trikova koji su “opremili”, da tako kažem, “11. rujna”. (Primjerice, zatopljenje odnosa između Busha i Putina, kojem su dane odriježene ruke u Čečeniji, te vrlo korisno, no i vrlo pre nagljeno poistovjećivanje palestinskog terorizma s međunarodnim terorizmom, koji sada zahtijeva

opću reakciju). U oba slučaja određene strane imaju interes da svoje protivnike ne predstavljaju samo kao teroriste – što oni zapravo u određenoj mjeri i jesu – nego *samo* kao teroriste, štoviše, kao “*međunarodne* teroriste” kojima je zajednička ista logika ili su dijelom iste mreže i kojima se stoga treba suprotstaviti, kako se tvrdi, ne protuterorizmom, nego “ratom”, što, dakako, znači “dobrim čistim” ratom. “Činjenice” jasno pokazuju da tim razlikovanjima nedostaje oštrote, da ih je nemoguće održati te da se njima lako može manipulirati u određene svrhe.

BORRADORI: Radikalna dekonstrukcija razlikovanja rata i terorizma, kao i različitih tipova terorizma (kao što su nacionalni i međunarodni terorizam) znatno otežava poimanje politike u strateškom smislu. Tko su akteri na svjetskoj sceni? Koliko ih je? Ne postoji li pritom rizik od potpune anarhije?

DERRIDA: Riječ “anarhija” izlaže nas opasnosti da prebrzo napustimo analizu i interpretaciju onoga što doista *izgleda kao* čisti kaos. Moramo učiniti sve što možemo da objasnimo tu pojavu. Moramo učiniti sve što je moguće da taj novi “nered” učinimo što razumljivijim. U tom je smjeru pokušavala ići analiza koju smo prethodno skicirali: svršetak “Hladnoga rata” koji ostavlja samo jedan tabor – zapravo, koaliciju država koje suočene s anonimnim i nedržavnim organizacijama, polazu pravo na suverenost, naoružanih i praktički nuklearnih sila. A te se sile mogu, bez oružja i bez eksplozija, bez ikakvih osobnih napada, poslužiti i nevjerojatno destruktivnim računalnim tehnologijama, tehnologijama koje su sposobne za operacije koje zapravo nemaju imena (nisu ni rat ni terorizam) i koje se više ne provode u ime neke nacionalne države, i čiji je “ideal”, u svakom smislu te riječi, teško definirati (postoji teološki ideal, etnički ideal, društveno-ekonomski ideal i tako dalje). Logika suverenosti ni na jednoj strani nije nikad dovedena u pitanje (politička suverenost ili suverenost nacionalne države – koja je i sama ontoteološkog podrijetla, iako je negdje manje ili više sekularizirana, a drugdje je čisto teološka i nesekularizirana): ni na strani nacionalnih država i velikih sila koje sudjeluju u radu Vijeća sigurnosti ni na drugoj strani, ili na drugim stranama, s obzirom na to da ih upravo ima u neodređenom broju. Svatko će nesumnjivo upozoriti na postojeće međunarodno pravo (čiji se temelji, vjerujem, i dalje mogu usavršavati, revidirati, te im je potrebno prepravljavanje, i pojmovno i institucionalno). No to se međunarodno pravo nigdje ne poštuje. I čim ga ne poštuje jedna strana, druge ga više ne smatraju dostojnim poštovanja, te ga stoga počinju kršiti. Sjedinjene Države i Izrael nisu jedini koji su se naviknuli na to da si uzmu sve slobode koje smatraju nužnima iz UN-ovih rezolucija.

Da bih konkretnije odgovorio na vaše pitanje, rekao bih da Sjedinjene Države možda nisu jedina meta, možda nisu čak ni središnja ili krajnja meta operacije s kojom se povezuje ime “Bin Laden”, barem metonimijski. Poanta bi mogla biti to da se isprovocira vojna i diplomatska situacija koja bi destabilizirala pojedine arapske zemlje koje se nalaze između dvije vatre – snažnog javnog mnijenja (koje je protu-

američko, ako ne i protuzapadno, zbog bezbrojnih razloga koji proizlaze iz složene, stoljećima duge povijesti, ali i, kao posljedica ere kolonijalizma ili imperijalizma, iz siromaštva, ugnjetavanja i ideološko-vjerske indoktrinacije) i nužnosti da svoju nedemokratsku vlast utemelje na diplomatskim, ekonomskim i vojnim vezama sa Sjedinjenim Državama. Prva bi na popisu pritom bila Saudijska Arabija, koja je i dalje povlaštena neprijatelj svega što se može predstaviti nekakvim “Bin Ladenom” (ime kojim se uvijek služim kao sinegdohom) ili nekakvim Saddamom Husseinom. Ipak, Saudijska Arabija (važna obitelj i važna sila u proizvodnji nafte), premda održava veze sa svojim američkim “zaštitnikom”, “klijentom” i “šefom”, opskrbljuje sva rasadišta arapskog islamskog fanatizma, ako ne i “terorizma”, na svijetu. To je jedna od paradoksalnih situacija, i opet autoimunosa, onoga što ste nazvali “potpunom anarhijom”: kretanja i promjene u strateškim naftnim paktovima između Sjedinjenih Država (samozvanog borca za demokratski ideal, ljudska prava i tako dalje) i režima o kojima je najmanje što se može reći to da ne odgovaraju tom modelu. Ti su režimi (poslužio sam se primjerom Saudijske Arabije, premda bi bilo nužno govoriti i o podjednako ozbiljnom slučaju Pakistana) također neprijatelji ili mete onih koji organiziraju takozvani “međunarodni terorizam” protiv Sjedinjenih Država i, barem praktički, njihovih saveznika. Time se pridonosi više nego jednom trokutu. I uza sve prilagođavanje kutova koje se zbiva među tim trokutima, teško je odvojiti stvarne od navodnih motiva, naftu od religije, politiku od ekonomije ili vojne strategije. Kritika binladenovskog tipa koja se upućuje američkom đavlu tako kombinira teme kao što su iskrivljavanje vjere i nevjera, oskvrnuće islamskih svetinja, vojna prisutnost blizu Meke, potpora Izraelu i ugnjetavanje arapskoga muslimanskog stanovništva. No premda ta retorika nailazi na očit odjek među stanovništvom, pa čak i medijima arapskog i muslimanskog svijeta, vlade arapskih muslimanskih država (od kojih je većini stalo do ljudskih prava i demokracije otprilike isto toliko koliko i Bin Ladenu) gotovo su sve načelno neprijateljski raspoložene, kao “vlade”, prema “Bin Ladenovoj” mreži i njezinu diskursu. Stoga se mora zaključiti da “Bin Laden” radi i na njihovoj destabilizaciji...

BORRADORI: Koji bi bio standardan cilj terorista – preokrenuti, ali ne preuzeti kontrolu, destabilizirati sadašnju situaciju?

DERRIDA: Najuobičajenija se strategija uvijek sastoji ne samo od destabiliziranja glavnoga, deklariranog neprijatelja nego istodobno i od neke vrste kvazidomaćeg sučeljavanja, s onima koji su mnogo bliže. Katkad i s vlastitim saveznicima. To je još jedna nužna posljedica istog autoimunosnog procesa. U svim ratovima, svim građanskim ratovima, svim partizanskim ratovima ili ratovima za oslobođenje neminovna eskalacija dovodi do toga da se čovjek ništa manje ne bori protiv svojih konkurentskih partnera nego protiv svojeg takozvanoga glavnog protivnika. Tijekom Alžirskoga rata, između 1954. i 1962. godine, ono što je katkad izgledalo kao

“bratoubilački” činovi nasilja među različitim pobunjeničkim snagama katkad se pokazalo isto toliko ekstremnim koliko i činovi nasilja između tih skupina i francuskih kolonijalnih snaga.

To je još jedan razlog da se sve ono što ima veze s islamom ili arapskim muslimanskim “svijetom” ne smatra “svijetom”, ili barem ne jednom homogenom cjelinom. A želja da se uzmu u obzir sve te podjele, razlike i raskoli nužno ne tvori čin rata; a ne tvori ga ni pokušaj da se poduzme sve što je moguće da se pobrinemo da u tom arapskom muslimanskom “svijetu”, koji nije *svijet* i koji nije *jedan* svijet, kontrolu ne preuzmu određene struje – naime one koje dovode do fanatizma, do mračnjaštva naoružanog do zuba modernom tehnološkošću, do kršenja svakog pravno-političkog načela, do okrutnog zanemarivanja ljudskih prava i demokracije, do nepoštovanja života. Moramo pomoći onome što se naziva islamom i što se naziva “arapskim” da se oslobodi tog nasilnog dogmatizma. Moramo pomoći onima koji se junački bore u tom smjeru *unutra*, bez obzira na to govorimo li o politici u užem smislu tog termina ili pak o nekakvom tumačenju Kurana. Kad kažem da to moramo učiniti za ono što se naziva islamom i što se naziva “arapskim”, očito je da mislim da ne smijemo učiniti ništa manje kad je riječ o Europi, dvjema Amerikama, Africi i Aziji!

BORRADORI: Prethodno ste naglasili bitnu ulogu međunarodnih organizacija i potrebu za razvijanjem poštovanja međunarodnog prava. Mislite li da ona vrsta terorizma koja se povezuje s organizacijom Al-Qaeda i Bin Ladenom gaji međunarodne političke ambicije?

DERRIDA: Ono što mi se čini neprihvatljivim u toj “strategiji” (u smislu oružja, prakse, ideologije, retorike, diskursa i tako dalje) “Bin Ladenova efekta” nije samo okrutnost, nemar prema ljudskom životu, nepoštovanje prava žena, upotreba onog najgorega u tehnokapitalističkoj suvremenosti u svrhe vjerskog fanatizma. Ne, to je iznad svega činjenica da se ti postupci i taj diskurs *ne otvaraju nikakvoj budućnosti te, prema mojem gledištu, nemaju nikakve budućnosti*. Želimo li se imalo uzdati u mogućnost usavršavanja javnog prostora i svjetske pravno-političke scene, samoga “svijeta”, tada se, kako se meni čini, iz tog kuta ne možemo nadati *ničemu dobrom*. Ono što se, barem implicitno, predlaže jest to da se sve kapitalističke i moderne tehnološke snage stave u službu interpretacije, koja je i sama dogmatska, islamskog otkrivenja Jednoga. Čini se da ništa od onoga što se tako naporno sekularizira u obliku “političkoga”, “demokracije”, “međunarodnog prava”, pa čak i u neteološkom obliku suverenosti (pod pretpostavkom, opet, da se sadržaj suverenosti može potpuno sekularizirati ili deteologizirati – hipoteza prema kojoj i sam gajim određene sumnje), nema nikakvog mjesta u diskursu “Bin Laden”. Upravo bih zbog toga, u tom razmahivanju nasilja bez imena, da moram stati na jednu od tih dviju strana i izabrati u binarnoj situaciji, to i učinio. Unatoč mojim snažnim rezervama prema

američkom, štoviše, europskom, stavu, prema “međunarodnoj protuterorističkoj” koaliciji, unatoč svim *de facto* izdajama, svim neuspjesima da se živi u skladu s demokracijom, međunarodnim pravom i samim međunarodnim institucijama koje su utemeljile i do određene mjere podupirale same države koje se nalaze u toj “koaliciji”, stao bih na stranu tabora koji u načelu, na temelju prava, ostavlja otvorenu perspektivu usavršivosti u ime “političkoga”, demokracije, međunarodnog prava, međunarodnih institucija i tako dalje. Čak i ako je to “u ime” puka tvrdnja i čisto verbalna obveza. Čak i u svojem najciničnijem obliku ta tvrdnja još uvijek dopušta da u njoj odjekuje nepobjedivo obećanje. Dosada nisam čuo da takvo obećanje dolazi od “Bin Ladena”, barem ne obećanje za *ovaj svijet*.

BORRADORI: Čini se da nade polazete u snagu međunarodnog prava?

DERRIDA: Da. Ponajprije, koliko god možda bila nesavršena, promišljanja i rezolucije tih međunarodnih institucija trebale bi poštovati suverene države koje su njihove članice i koje su se time potpisale na njihove povelje. Trenutak ranije spomenuo sam ozbiljne propuste pojedinih “zapadnih” država u pogledu tih obveza. Ti propusti proizlaze iz barem dvaju nizova razloga.

Prvo, oni moraju imati veze sa samom strukturom aksioma i principa tih sustava prava, a time i povelja i konvencija koje ih institucionaliziraju. Stoga bi ih, kako mi se čini, trebala preispitati i iznova utemeljiti, beskonačno rafinirati i univerzalizirati, refleksija (“dekonstrukcijskog” tipa, kako bih ja to nazvao), a da je ne obeshrabre aporije na koje takav posao neminovno mora naići.

No, drugo, ti propusti, u slučaju država koje su moćne poput Sjedinjenih Država i Izraela (kojeg podupiru Sjedinjene Države), nisu podložni nikakvim destimulirajućim sankcijama. Ujedinjeni narodi nemaju ni moć prisile ni sredstava za takve sankcije. Stoga je nužno poduzeti sve što je moguće (a to je dugoročno golem i impozantan zadatak) da se pobrinemo da se ti sadašnji propusti u sadašnjem stanju tih institucija učinkovito sankcioniraju te, štoviše, unaprijed destimuliraju nekom novom organizacijom. To znači da bi institucija kao što je UN (koja je jednom modificirana u svojoj strukturi i povelji – a pritom mislim prvenstveno na Vijeće sigurnosti) trebala imati na raspolaganju nekakve učinkovite interventne snage, pa tako više ne bi morala u svrhu provedbe svojih odluka ovisiti o bogatim i moćnim, stvarno ili praktički hegemonijskim, nacionalnim državama, koje iskrivljuju pravo u skladu sa svojom snagom i u skladu sa svojim interesima. Katkad posve cinično.

Nije mi nepoznat naizgled utopistički karakter horizonta koji sada skiciram, horizonta nekakve međunarodne institucije prava i međunarodnog suda koji bi imali vlastitu autonomnu moć prisile. Premda ne smatram da je pravo posljednja riječ etike, politike ili bilo čega drugog, premda to jedinstvo prisile i prava (koje zahtijeva sam pojam prava, kako to tako dobro objašnjava Kant) nije samo *utopističko*,

nego i *aporetičko* (budući da podrazumijeva da bismo iznad suverenosti nacionalne države, štoviše, iznad demokratske suverenosti – čiji se ontoteološki temelji moraju dekonstruirati – ipak rekonstituirali novi oblik, premda ne nužno vezan uz državu, univerzalne suverenosti, apsolutnog prava s učinkovitom autonomnom moći prisile na raspolaganju), i dalje vjerujem da svim našim odlukama mora upravljati upravo vjera u mogućnost te nemoguće i, štoviše, neodredive stvari sa stajališta spoznaje, znanosti i svijesti.¹⁴

BORRADORI: Moglo bi se reći da je ovaj teroristički napad, u stanovitom smislu, bio napad na načelo suverenosti koju Sjedinjene Države imaju nad svojim područjem, ali i napad na suverenu ulogu koju Sjedinjene Države imaju nasuprot zapadnom svijetu, istodobno i politički i ekonomski i kulturno. Jesu li ta dva napada destabilizirala pojam suverenosti kako ga je razvila zapadna moderna?

DERRIDA: Oni koji se nazivaju “teroristima” nisu, u ovome kontekstu, “drugi”, apsolutni drugi koje mi, kao “zapadnjaci”, više ne možemo razumjeti. Ne smijemo zaboraviti da ih je često regrutirao, obučavao, pa čak i naoružavao, i to dugo vremena, na različite zapadnjačke načine, zapadni svijet koji je sâm, tijekom svoje drevne, ali i novije povijesti izmislio riječ, tehnike i “politiku” “terorizma”. Nadalje,

¹⁴ Smisao koji sam ovdje pridao riječima “utopija” i “aporija” sugerira mi, dok to iznova čitam, određenu ironičnu i donekle šaljivu interpretaciju jedne konkretne izjave koju je u jednom intervjuu za *Der Spiegel* dao Heidegger (“Samo nas nekakav bog može spasiti”, prev. Maria P. Alter i John D. Caputo, u: *Philosophy Today*, 20, br. 4 [zima 1976], str. 267-284).

Kako bi itko mogao osporiti da bi naziv “bog koji tek treba doći” mogao biti prikladan za neki konačni oblik suverenosti koji bi pomirio apsolutnu pravednost s apsolutnim pravom, a time i, kao i svaka suverenost i svako pravo, s apsolutnom prisilom, s apsolutnom ograničavajućom prisilom? “Bog koji tek treba doći” uvijek će se moći nazivati nevjerojatnom institucijom na koju sam upravo gore pozvao govoreći o “vjeri u mogućnost te nemoguće stvari”. Ta “vjera” nije strana onoj univerzalnoj strukturi o kojoj sam na drugim mjestima govorio kao o “mesijansko-me bez mesijanstva” (u *Specters of Marx: The State of the Debt, the Work of Mourning, and the New International* [Routledge, 1994; hrvatsko izdanje: Jacques Derrida, *Sablasti Marxa: stanje duga, rad tugovanja i nova Internacionala*, prev. Srđan Rahelić, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002 – prim. prev.], primjerice, te na brojnim drugim mjestima). Dakako, ta bi maštovita interpretacija šokirala Heideggera. To sigurno nije ono na što je on “mislio”. A on bi smatrao (premda pogrešno, prema mojem gledištu) ironiju mojeg diskursa simptomatičnom za sve ono što je on potkazao pod kategorijama pravnoga i tehnološkoga, štoviše, “tehnološke države”. U tom istom intervjuu on je zapravo odgovorio kratkim “da”, bez dodatnih komentara, ne ostavivši prostora za raspravu, čvrsto i jasno, na ovo pitanje novinara: “Vi očitito zamišljate, a to ste već rekli, određeno kretanje svijeta koje ili dovodi do apsolutne tehnološke države ili je već dovelo do nje? – Da” (277).

Treba li uopće reći da “apsolutnoj tehnološkoj državi” ništa ne nalikuje manje od onoga o čemu sam govorio služeći se terminima *vjera, mesijansko, demokracija koja tek treba doći, neodrživo obećanje pravedne međunarodne institucije*, institucije koja je snažna u svojoj pravednosti, *suveren bez suverenosti* i tako dalje?

valja podijeliti, ili barem razlikovati, sve one “cjeline” ili “skupine” za koje bismo se mogli naći u iskušenju da im pripišemo odgovornost za taj terorizam. To nisu “Arapi” općenito, ni islam, ni arapski islamski Bliski istok. Svaka je od tih skupina heterogena, prožeta tenzijama, sukobima i bitnim protuslovljima, štoviše, onime što nazivamo autodestruktivnim, kvazisuicidalnim, autoimunim procesima. Isto vrijedi i za “Zapad”. Ono što je, u mojim očima, vrlo važno za budućnost – a tome ću se vratiti kasnije – jest i razlika – štoviše, do određene točke i u određenim granicama, suprotnost – između Sjedinjenih Država (ili, recimo, poštenije, tako da ne budemo previše nepravedni prema američkom društvu, onoga što *dominira*, pa čak i *upravlja* Sjedinjenim Državama) i određene Europe. I to upravo u odnosu na probleme o kojima raspravljamo. Jer je “koalicija” koja se upravo stvorila oko Sjedinjenih Država i dalje krhka i heterogena. To nije samo Zapad, a “fronta” bez fronte ovoga “rata” bez rata ne huška Zapad protiv Istoka ili protiv Dalekog istoka (štoviše, Kina je završila tako što se, na sebi svojstven način, pridružila toj koaliciji), ili Bliskog istoka, gdje je svaka zemlja osudila, s manje ili više iskrenosti, terorizam i pristala na borbu protiv njega. Neki to čine samo retorikom, drugi pružanjem vojne i logističke potpore. Što se tiče europskih zemalja i NATO-a, njihova privrženost toj takozvanoj “koaliciji” i dalje je vrlo složena; ona se razlikuje od jedne do druge zemlje, a javno je mnijenje daleko od toga da bude pridobiveno za američke inicijative. Promjene tih paktova, zatopljenje odnosa između Putinove Rusije i Bushovih Sjedinjenih Država, barem djelomična solidarnost Kine u istoj toj borbi, mijenjaju geopolitičko okruženje i jačaju, premda i kompliciraju, američki položaj, kojemu su potrebni svi ti sporazumi kako bi djelovao.

Ono što bi mi ulilo najviše nade nakon svih tih preokreta bila bi potencijalna razlika između jednog novog oblika Europe i Sjedinjenih Država. Kažem to bez ikakva eurocentrizma. Što je upravo razlog zbog kojega govorim o *novom* obliku Europe. Bez odricanja od vlastitih sjećanja, zapravo, oslanjajući se na njih kao na prijeko potreban izvor, Europa bi mogla dati bitan doprinos budućnosti međunarodnog prava o kojem raspravljamo.¹⁵ Nadam se da će “u Europi” biti “filozofa” koji će biti dorasli tom zadatku (pritom upotrebljavam navodne znakove jer ti “filozofi” europske tradicije neće nužno biti profesionalni filozofi, nego pravnici, političari, građani, čak i negrađani Europe; a upotrebljavam ih i zato zato što oni mogu biti “europski”, “u Europi”, a da ne žive na teritoriju neke nacionalne države u Europi, nego se zapravo nalaze vrlo daleko, pri čemu udaljenost i teritorij više nemaju onaj

¹⁵ Dopustite mi da navedem nekoliko tekstova u kojima se razrađuje ta tema: *Of Spirit: Heidegger and the Question*, prev. Geoffrey Bennington i Rachel Bowlby (University of Chicago Press, 1991); *The Other Heading*, prev. Pascale-Anne Brault i Michael Naas (Indiana University Press, 1992); “Khôra”, prev. Ian McLeod, u: *On the Name*, Thomas Dutoit (ur.) (Stanford University Press, 1995), 87-127, te “Faith and Knowledge”.

značaj koji su nekad imali). No uporno se služim tim imenom “Europa”, makar i u navodnim znakovima, jer će, u dugoj i strpljivoj dekonstrukciji koja je potrebna za preobrazbu koja-tek-treba-doći, iskustvo koje je Europa započela u vrijeme prosvjetiteljstva (*Lumières, Aufklärung, Illuminismo*) u odnosu između političkoga i teološkoga ili, bolje reći, vjerskoga, iako je još uvijek nejednoliko, neispunjeno, relativno i složeno, u europskom političkom prostoru ostaviti apsolutno originalne biljege s obzirom na vjerski nauk (uočite da ne kažem s obzirom na religiju ili vjeru, nego s obzirom na moć vjerskog nauka nad političkim).¹⁶ Takvi se biljezi ne mogu naći ni u arapskom svijetu, ni u muslimanskom svijetu, ni na Dalekom istoku, pa čak ni – a to je najosjetljivija točka – u američkoj demokraciji, u onome što *zapravo* upravlja ne principima, nego prevladavajućom zbiljom američke političke kulture. Ta je posljednja točka složena i šakaljiva. Jer takva filozofska “dekonstrukcija” ne bi trebala djelovati protiv nečega što bismo mogli nazvati “Sjedinjenim Državama”, nego protiv onoga što danas tvori određenu američku hegemoniju, onu koja stvarno dominira ili marginalizira nešto u vlastitoj povijesti Sjedinjenih Država, nešto što je povezano i s onom čudnom “Europom” manje ili više nedovršenog prosvjetiteljstva o kojemu sam govorio.

BORRADORI: Kako vi vidite ulogu što će je u tom kontekstu odigrati religija?

DERRIDA: Razgovaramo o jednom neobičnom “ratu” bez rata. On često poprima oblik, barem na površini, sučeljavanja dviju skupina sa snažnom vjerskom identifikacijom. S jedne strane, jedina velika “demokratska” sila na svijetu u europskom stilu koja još uvijek istodobno u svojem pravnom sustavu ima smrtnu kaznu i, unatoč načelnoj razdvojenosti crkve i države, fundamentalne biblijske (i to ponajprije kršćanske) aluzije u svojem službenom političkom diskursu i diskursu svojih političkih vođa: “Neka Bog blagoslovi Ameriku”; aluzije na “zlotvore” ili na “osovinu zla” te prvi poklič (koji je kasnije povučen) za “beskonačnu pravednost” – to je samo nekoliko znakova među mnogim drugima. A s njom se, s druge strane, suočava “neprijatelj” koji sebe identificira kao islamski, islamski ekstremistički ili fundamentalistički, iako to nužno ne predstavlja autentični islam, a svi su muslimani daleko od toga da se poistovjećuju s njim. Ništa više, zapravo, nego što se svi kršćani na svijetu poistovjećuju s fundamentalno kršćanskim ispovijedanjem vjere koje provode Sjedinjene Države.

Previše pojednostavnjujem, no to pojednostavnjivanje, vjerujem, pruža barem opću skicu sveukupne situacije. Dakle došlo bi do sučeljavanja dviju političkih teologija, od kojih obje, što je doista neobično, proizlaze iz istog roda ili zajedničkog tla onoga što bih nazvao “abrahamskim” otkrivenjem. Vrlo je značajno to što je epi-

¹⁶ Da bih zakomplicirao i rafinirao svoju upotrebu tih riječi na ovome mjestu, dopustite mi da još jednom uputim na “Faith and Knowledge”.

centar, barem metonimijski, svih tih “ratova” sučeljavanje države Izraela (još jedne “demokracije” koja nije prerezala pupkovinu s vjerskim, štoviše, s etnoreligijskim autoritetima i koju snažno podupiru, premda na kompliciran način, Sjedinjene Države) i virtualne palestinske države (koja, pripremajući svoj ustav, još nije odustala od proglašavanja islama službenom državnom religijom i koju snažno podupiru, premda na kompliciran i često iskrenut način, arapske muslimanske države).

Želio bih se nadati da će se pojaviti, u “Europi” ili u određenoj modernoj tradiciji Europe, na štetu dekonstrukcije koja još uvijek nastoji pronaći svoj put, mogućnost jednog drugog diskursa i jedne druge politike, izlaz iz ovog dvostrukog teološko-političkog programa. “Jedanaesti rujna” – što god da se u konačnici stavljalo pod taj naziv – stoga će istodobno biti i znak i cijena koju će trebati platiti, vrlo visoka cijena, bez sumnje, bez ikakvog mogućeg otkupljenja ili spasenja žrtava, ali važna faza u tom procesu.

BORRADORI: Dakle vidite važnu ulogu Europe?

DERRIDA: Nadam joj se, ali je ne vidim. Ne vidim ništa u činjenicama što bi dalo povoda ikakvoj sigurnosti ili znanju. Samo nekoliko znakova koje valja protumačiti. Ako postoje odgovornosti koje valja preuzeti i odluke koje valja donijeti, odgovornosti i odluke dostojne tih imena, one pripadaju vremenu rizika i čina vjere. Izvan dometa znanja. Jer ako nešto odlučim zato što *znam*, unutar granica onoga što *znam* i onoga što *znam da moram učiniti*, tada jednostavno pokrećem neki predviđiv program, te nema nikakve odluke, nikakve odgovornosti, nikakvog događaja. Što se tiče onoga što sam upravo riskirao na temu “Europe”, recimo da otvaram nekoliko pitanja, usred stanovite noći i na temelju određenog broja znakova. Odgonetavam, kladim se, nadam se. Ako i stavljam toliko opominjućih navodnih znakova oko svih tih vlastitih imena, počevši od “Europe”, to je stoga što nisam siguran ni u što. Osobito ne u Europu ili Europsku zajednicu *kakva postoji* ili se *de facto* nagovještava. Riječ je o promišljanju onoga “možda” o kojem sam opširnije govorio u *Politikama prijateljstva** na temu *demokracije koja tek treba doći*.

BORRADORI: Zadržimo se na trenutak na Europi i njezinu sadašnjem stanju – kako vidite političku ulogu Europe i njezinu mogućnost provođenja stvarnog utjecaja?

DERRIDA: U ovom trenutku francuska i njemačka vlada pokušavaju, bojažljivo, usporiti ili ublažiti naprasitost ili pretjeranu revnost Sjedinjenih Država, barem u odnosu na određene oblike koje bi mogao poprimiti taj “rat protiv terorizma”. No malo se pozornosti pritom pridaje glasovima koji dolaze iz Europe. Glavne televi-

* Jacques Derrida, *Politiques de l’amitié*, Éditions Gallilée, Paris, 1994 (v. Žak Derida, *Politike prijateljstva*, Beogradski krug, Beograd, 2001, prijevod: Ivan Milenković) – *prim. prev.*

zijske mreže govore samo o bezuvjetnoj i entuzijastičkoj potpori koju Engleska i Tony Blair pružaju Sjedinjenim Državama. Francuska bi se, čini mi se, trebala potruditi više i bolje kako bi se čuo izvorni glas. No to je mala zemlja, iako ima nuklearno oružje i pravo glasa u Vijeću sigurnosti. Dokle god Europa nema jedinstvene vojne snage koje bi bile dovoljne za samostalne intervencije, intervencije koje bi bile motivirane, proračunate, razmotrene i promišljene u Europi, temeljne se premise sadašnje situacije neće promijeniti, i mi se nećemo ništa više približiti preobrazbi na koju sam prethodno aludirao (novo međunarodno pravo, nove međunarodne snage u službi novih međunarodnih institucija, novi pojam i novi konkretni oblik suverenosti, kao i drugih imena, bez sumnje, za sve one stvari koje će doći).

Ne želim dati preveliku prednost pravnoj sferi, međunarodnom pravu i njegovim institucijama, iako više nego ikad vjerujem u njihovu važnost. Među međunarodnim institucijama koje su danas najvažnije tu nije samo UN, nego i Međunarodni monetarni fond i skupina G8, da imenujem samo dvije. Sjetite se što se nedavno dogodilo, primjerice, u Genovi.¹⁷ Neki kažu, ne bez pretjerivanja, ali ne ni bez stanovite uvjerljivosti, da kod snaga koje se danas mobiliziraju protiv globalizacije i snaga međunarodnog terorizma (dvjema riječima, "11. rujna") postoji zajednički cilj, *de facto* savez ili tajni sporazum, ako ne i smišljena zavjera. Bit će potreban golem napor da bi se ovdje uvela sva nužna razlikovanja (i pojmovna i praktična), koja će morati uzeti u obzir protuslovlja, to jest autoimunosti nadodređenosti na kojima inzistiram. Unatoč njihovoj naizgled biološkoj, genetičkoj ili zoološkoj provenijenciji sva se ta protuslovlja tiču, kao što možete vidjeti, onoga što je iznad pukog živog bića. Ako ništa drugo, zato što u život unose smrt.

BORRADORI: Pitanje međunarodne suverenosti čini mi se izuzetno kompliciranim. Kad se uloga međunarodnih organizacija i međunarodnog prava dovede do ekstrema, ne završavamo li opet na modelu države: metadržave, metaprava?

DERRIDA: To je, bez sumnje, golem problem. Glavni autori na koje bismo mogli uputiti, a o kojima bismo ovdje trebali raspraviti, bili bi, po meni, Kant i Hannah Arendt. Oba su ta mislioca zahtijevala međunarodno pravo, a ipak su isključila – štoviše, odbacila – hipotezu o nekakvoj naddržavi ili svjetskoj vladi. Nije riječ o prolaženju, kao što je to danas, kroz manje ili više privremene krize suverenosti da bi se završilo na nekoj svjetskoj državi. Taj apsolutno novi i besprimjerni oblik

¹⁷ Derrida ovdje govori o sjednici skupine G8 koja je održana u Genovi u Italiji od 20. do 22. srpnja 2001. godine. Zemlje koje su sudjelovale na toj sjednici bile su Italija, Kanada, Francuska, Njemačka, Japan, Rusija, Ujedinjeno Kraljevstvo i Sjedinjene Države. Taj je *summit* sazvan da bi se raspravilo o temama kao što su smanjenje siromaštva i zaštita okoliša. Antiglobalizacijski je pokret održao nasilne prosvjede, što je imalo za posljedicu nanošenje znatne štete zgradama, automobilima i trgovinama. Nekoliko je prosvjednika ozlijeđeno, od kojih neki ozbiljno, a jedan je i preminuo – *prim. G. B.*

deetatizacije omogućio bi nam da razmišljamo, izvan granica onoga što su Kant i Arendt određeno formulirali, o novom obliku konačnog pribježišta koji tek treba doći, o određenoj suverenosti (ili, bolje reći, i jednostavnije, budući da je taj termin “suverenost” još uvijek previše neodređen, previše teološko-politički: o snazi ili sili, o određenoj *-kraciji*), o određenoj *-kraciji* koja je srodna, ili čak istovjetna, ne samo pravu nego i pravednosti. Upravo je to ono što sam želio iznijeti izrazom “demokracija koja tek treba doći” (*la démocratie à venir*). “Demokracija koja tek treba doći” ne znači neku buduću demokraciju koja će jednog dana biti “sadašnja”. Demokracija nikad neće postojati u sadašnjosti; ona se ne može osadašnjiti i ona nije regulativna ideja u kantovskom smislu. No *postoji ono nemoguće*, čije obećanje zapisuje demokracija – obećanje koje riskira i uvijek mora riskirati da bude izokrenuto u prijetnju. Postoji ono nemoguće, a nemoguće ostaje nemoguće zbog aporije demosa: demos je *istodobno* neproračunljivo jedinstvo svijuu, ispred svakog “subjekta”, moguće razvezivanje društvene spona nekom tajnom koju treba poštovati, iznad svakoga građanstva, iznad svake “države”, štoviše, svakog “naroda”, štoviše, čak i iznad sadašnjeg stanja definicije živog bića kao živog “ljudskog” bića, i univerzalnost racionalnog proračunavanja, jednakosti građana pred zakonom, društvena spona koja znači da se bude zajedno, s ugovorom ili bez njega, i tako dalje. A to nemoguće koje *postoji* ostaje neizbrisivo. Ono je isto toliko neumanjivo koliko i naša izloženost onome što nadolazi ili se događa. To je izloženost (želja, otvorenost, ali i strah) koja otvara, koja se otvara, koja nas otvara vremenu, onome što će nas snaći, onome što pristiže ili se događa, nekom događaju. Povijesti, ako hoćete, povijesti o kojoj treba posve drugačije razmišljati nego iz teleološkog horizonta, štoviše, iz bilo kakvog horizonta. Kad kažem “nemoguće koje postoji”, upućujem na onaj drugi režim “mogućega-nemogućega” o kojem pokušavam razmišljati preispitujući na sve moguće načine (primjerice, pitanjima dara, oprosta, gostoprimstva i tako dalje), pokušavajući “dekonstruirati”, ako hoćete, naslijeđe pojmova kao što su “mogućnost”, “sila”, “nemogućnost” i tako dalje. No na ovome mjestu ne mogu to dalje razrađivati.¹⁸

Od svih imena koja su pomalo prebrzo svrstana pod kategoriju “političkih režima” (a ne vjerujem da “demokracija” u konačnici označava “politički režim”) naslijeđeni je pojam demokracije jedini koji pozdravlja mogućnost da bude osporen, da sebe ospori, da bude kritiziran i da se beskonačno usavršava. Da je ipak riječ o nazivu nekog režima, bio bi to naziv jedinog “režima” koji pretpostavlja svoju

¹⁸ Vidi, primjerice, “As If It Were Possible, ‘Within Such Limits’”, u: *Negotiations: Interventions and Interviews, 1971-2001*, ur. i prev. Elizabeth Rottenberg (Stanford University Press, 2002), 343-370; *Papier machine: Le ruban de machine à écrire et autres réponses* (Galilée, 2001); “The University Without Condition”, u: *Without Alibi*, ur. i prev. Peggy Kamuf (Stanford University Press, 2002), 202-237.

usavršivost, a time i svoju povijesnost, a to odgovara, rekao bih, na najodgovorniji mogući način, aporiji neodlučnosti na temelju koje se – temelju bez temelja – odlučuje o tom režimu. Posve sam svjestan da su te formulacije i dalje nejasne, no ako je demokracija ujedno i pitanje uma koji tek treba doći, taj se um danas može osadašnjiti, kako se meni čini, samo u toj polusjeni. Ipak, u njoj već mogu čuti tako mnogo oštrih opomena.

BORRADORI: Kakvo je vaše stajalište o pojmu globalizacije i kakav je odnos između globalizacije i kozmopolitizma?

DERRIDA: Što se tiče globalizacije, ili onoga o čemu radije govorim na francusko-me, zbog razloga koje sam naveo na drugim mjestima, kao o *mondialisation*, čini se da nasilje “11. rujna” još jednom svjedoči nizu protuslovlja.¹⁹ Protuslovlja koja su, zapravo, osuđena na to da ostanu; jer to su aporije koje imaju veze, opet, kako se meni čini, s onom autoimunom neminovnošću čije učinke stalno zabilježujemo. Prvo, globalizacija se ne zbiva na mjestima i u trenutku za koje se kaže da se zbiva. Drugo, svugdje gdje se zbiva a da se ne zbiva, to je za neko dobro ili zlo. Dopustite mi da pokušam razjasniti ta dva argumenta.

1. *Ona se ne zbiva.* U doba takozvane globalizacije, doba u kojem je u nečijem interesu da govori o globalizaciji i veliča njezine prednosti, nejednakosti među ljudskim društvima – društvene i ekonomske nejednakosti – u povijesti čovječanstva vjerojatno nisu nikad bile veće i spektakularnije (jer se spektakl zapravo mnogo lakše može “globalizirati”). Premda diskurs u korist globalizacije inzistira na transparentnosti koju su omogućile teletehnologije, otvaranje granica i tržišta, ujednačavanje mogućnosti i jednakost šansi, u povijesti čovječanstva nikad nije bilo toliko, u apsolutnim brojkama, nejednakosti, toliko mnogo slučajeva pothranjenosti, ekoloških katastrofa ili raširenih epidemija (sjetite se, primjerice, AIDS-a u Africi i milijuna ljudi koje ostavljamo da umru, te ih dakle ubijamo!). Što se tiče tehnoloških nejednakosti, sjetite se činjenice da manje od 5% čovječanstva ima pristup internetu, premda ga je 1999. godine imala polovica američkih kućanstava, i da je većina servera na engleskome. Upravo u trenutku kad se krišom iščekuje “kraj radnog vremena”, besprimjeran se broj ljudi ugnjetava radnim uvjetima ili, obratno, ne može naći posao koji želi.²⁰ Punu korist od globalizacije izvlače samo poje-

¹⁹ U “The University Without Condition” Derrida piše: “Dajem prednost francuskoj riječi *mondialisation* pred riječju ‘globalizacija’ ili *Globalisierung* kao bih očuvao aluziju na svijet – *monde, Welt, mundus* – koji nije ni Zemljina kugla ni kozmos” (23). Unatoč rezervama koje je Derrida izrekao u tom i drugim tekstovima, *mondialisation* se ovdje katkad prevodi kao “globalizacija” kad se rasprava tiče onoga što se u anglofonskom svijetu, a i šire obično naziva “globalizacijom” – *prim. engl. prev.*

²⁰ Vidi “The University Without Condition”; te Jeremy Rifkin, *The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era* (G. P. Putnam’s Sons, 1995).

dine zemlje, a u tim zemljama samo pojedine klase. Bogate, sjeverne zemlje drže kapital i kontroliraju instrumente ekonomskih odluka (G8, MMF, Svjetska banka i tako dalje). Ako su među onima koji ostvaruju korist od te takozvane globalizacije (kapitalističke moći, telekomunikacija, napredne tehnologije, otvorenosti granica i tako dalje) i sami organizirani počinitelji napada izvedenog “11. rujna”, oni su ipak tvrdili (za to, bez sumnje, nisu imali prava, ali je to imalo velik učinak) da djeluju u ime onih koje je zadesila zla kob globalizacije, svih onih koji se osjećaju isključenicima ili odbačenima, lišenima građanskih prava, ostavljenima uz cestu, koji imaju samo sredstva koja su na raspolaganju siromašnima u ovo doba globalizacije (što je danas televizija, sredstvo koje nikad nije neutralno) da bi svjedočili spektaklu sablažnjivog blagostanja drugih.

Posebno bi mjesto u ovom kontekstu pritom valjalo rezervirati za islamske kulture i stanovništvo. Tijekom prošlih nekoliko stoljeća, čiju bi povijest trebalo pomno preispitati (odsutnost doba prosvjetiteljstva, kolonizacija, imperijalizam i tako dalje), nekoliko je čimbenika pridonijelo geopolitičkoj situaciji čije posljedice danas osjećamo, počevši od paradoksa marginalizacije i osiromašivanja čiji je ritam razmjernan demografskom rastu. To stanovništvo ne samo da je lišeno pristupa onome što mi nazivamo demokracijom (zbog povijesti na koju sam upravo nakratko podsjetio) nego je izvlašteno iz takozvanih prirodnih bogatstava zemlje, nafte u Saudijskoj Arabiji, primjerice, ili u Iraku, ili čak u Alžiru, zlata u Južnoj Africi i toliko mnogo drugih prirodnih resursa drugdje. Izvlastili su ga istodobno vlasnici, to jest prodavači, te, štoviše, eksploatatori i klijenti, samom prirodom igre u kojoj dvije strane ulaze u manje ili više mirne saveze ili transakcije. Ta su “prirodna” bogatstva zapravo jedina danas preostala dobra koja se ne mogu virtualizirati i deteritorijalizirati; ona su uzrok mnogih pojava o kojima raspravljamo. Uza sve te žrtve pretpostavljene globalizacije, ne dolazi ni do kakvog razgovora (koji bi bio istodobno verbalan i miran). Pribjegavanje najgorem nasilju stoga se često predstavlja kao jedini “odgovor” onima koji se “oglušuju”. Za to u novijoj povijesti postoje bezbrojni primjeri, mnogo prije “11. rujna”. To je logika koju iznose svi terorizmi uključeni u borbu za slobodu. Mandela sasvim dobro objašnjava kako se njegova stranka, nakon mnogo godina nenasilne borbe i suočena s potpunim odbacivanjem razgovora, pomirila s time da se mora poslužiti oružjem. Razlikovanje civila, vojske i policije stoga više nije relevantno.

S tog se stajališta globalizacija ne zbiva. Ona je utvara, retorička varka ili oružje koje prikriva sve veću neravnotežu, novi mrak, brbljavu i hipermedijatiziranu nekomunikaciju, strahovito nagomilavanje bogatstva, sredstava za proizvodnju, teletehnologija i sofisticiranog vojnog oružja, te privlaštenje sveg tog mnoštva od strane malog broja država ili međunarodnih korporacija. A kontrola nad time postaje *istodobno* sve lakša i sve teža. Moć privlaštenja [*appropriation*] ima takvu struk-

туру (koja se najčešće ne može deterritorijalizirati, virtualizirati i kapitalizirati) da u onom trenutku kad se čini da je može kontrolirati nekolicina (država, primjerice), bježi ravno u ruke međunarodnih nedržavnih struktura te tako teži širenju tijekom samog procesa svoje koncentracije. Terorizam one vrste kakav je bio “11. rujna” (bogat, hipersofisticiran, telekomunikacijski, anonim i koji se nije mogao pripisati nekoj državi) proizlazi dijelom iz tog prividnog protuslovlja.

2. A opet, gdje god da se vjeruje da se *globalizacija zbiva, to je za neko dobro ili zlo*. Za dobro: diskursi, znanje i modeli prenose se bolje i brže. Stoga ima više izgleda za demokratizaciju. Novija kretanja u smjeru demokratizacije u Istočnoj Europi mnogo – možda gotovo sve – duguju televiziji, prenošenju modela, normi, slika, informacijskih proizvoda i tako dalje. Nevladine su institucije brojnije, bolje je njihovo poznavanje i bolje se prepoznaju. Pogledajte samo napore da se osnuje Međunarodni kazneni sud.

Govorili ste o “kozmpolitizmu” – bez sumnje, impresivnom pitanju. Napredovanje kozmpolitizma, da. Možemo ga hvaliti, kao što hvalimo svaki pristup građanstvu, u ovome slučaju svjetskom građanstvu. No građanstvo je i određena granica, granica nacionalne države; a već smo izrazili svoju suzdržanost s obzirom na svjetsku državu. Vjerujem da bismo stoga trebali, izvan granica staroga grčko-kršćanskog kozmpolitiskog ideala (stoici, Sveti Pavao, Kant), svjedočiti nadolasku određenog univerzalnog saveza ili solidarnosti koja se proteže izvan granica internacionalnosti nacionalnih država, a time i izvan granica građanstva. To je bila jedna od glavnih tema *Sablasti Marxa* i drugih tekstova. Uvijek smo dovedeni natrag do iste aporije: kako se odlučiti između, s jedne strane, pozitivne i korisne uloge “državnog” oblika (suverenosti nacionalne države), te time i demokratskoga građanstva, u pružanju zaštite od određenih vrsta međunarodnog nasilja (tržišta, koncentracije svjetskog kapitala, kao i “terorističkog” nasilja i obilne proizvodnje oružja) i, s druge, negativnih ili ograničavajućih učinaka države čija je suverenost i dalje dio teološkog naslijeđa, države koja zatvara svoje granice nedržavljanima, monopolizira primjenu sile,²¹ nadzire svoje granice, isključuje ili provodi represiju nad nedržavljanima i tako dalje? Država i opet štiti i uništava samu sebe, ona je istodobno i lijek i otrov. Još jedno ime, jedno staro ime, za tu autoimunosnu logiku je *farmakon*.²² On se može vidjeti na djelu u neminovnom izopačivanju tehnoznanstvenih dostignuća (znanju o živim bićima, avijaciji, novim informacijskim teletehnologijama, elektroničkoj pošti, internetu, mobilnim telefonima i tako dalje) u oruž-

²¹ Vidi Walter Benjamin, “Critique of Violence”; te Jacques Derrida, “Force of Law: The ‘Mystical Foundation of Authority’”, prev. Mary Quintance, u: *Cardozo Law Review*, 11, br. 5-6 (1990), 920-1045.

²² Vidi “Plato’s Pharmacy”, u: *Dissemination* (University of Chicago Press, 1981), 61-171 (prim. J. D.).

je za masovno uništenje, u “terorizme” svih vrsta. Izopačivanjima koja se zbivaju tim brže jer je napredovanje o kojem govorimo ponajprije napredovanje u brzini i ritmu. Između dvaju navodnih ratnih vođa, dviju metonimija, “Bin Ladena” i “Busha”, rat slikama i diskursima napreduje sve bržim tempom putem etera, sve brže i brže prikrivajući i udaljavajući se od istine koju otkriva, ubrzavajući kretanje koje prikrivanje zamjenjuje za otkrivanje – i obratno. Za neko dobro i neko zlo dakle; za najgore i najbolje, najgore koje, čini se, *jest* i najbolje. To je ono što je i dalje užasno, zastrašujuće, terorizirajuće; to jest na Zemlji, *in terra*, na teritorijima i izvan njih, konačni izvor svih terorizama.

BORRADORI: Kakav je odnos između globalizacije – ili, kako je vi nazivate, *mondialisation* – i tolerancije?

DERRIDA: Ako su se termin i tema tolerancije nedavno vratili, to je možda zato da bi popratili ono što se prilično simplicistički i zbrkano naziva “povratkom vjerskoga”. Interesi nasilja o kojem raspravljamo često su, zapravo, teritorijalni, etnički i tako dalje. Bez obzira na to koristi li se religija kao alibi ili ne, na nju se često pozivaju, izričito i doslovce na strani “Bin Ladena” te u implicitnom, prurušenom, ali dubokom i fundamentalnom obliku na strani “Busha”. Netolerancija dakle: koliko je star taj pojam? Može li se još uvijek postaviti pitanje “Što je tolerancija?” kako je učinio Voltaire u prvoj rečenici svojeg članka o toj temi u *Filozofskom rječniku*?²³ Kako bi se taj članak danas napisao? Tko bi ga napisao, s Voltaireom ili bez njega?

Moramo li poštovati sjećanje na prosvjetiteljstvo, ako ne smijemo zaboraviti pojedine uzorne primjere u borbi protiv netolerancije, uzore koji su dio našeg naslijeđa, ne moramo li danas, i to upravo zbog razloga vjernosti, iznova preispitati – međutim bez osporavanja – sam pojam tolerancije? Uzevši u obzir sve što je povijesno obilježilo taj pojam, bi li bilo dovoljno da nadahne, prosvijetli i usmjeri naš otpor nasilju koje danas uzima maha širom svijeta, u uvjetima koji su dijelom bez presedana (no kojim dijelom? – to je neizbježno pitanje), protiv svih onih koji bezuvjetno ne poštuju određene ortodoksije? Svi ti dogmatski progoni nesumnjivo imaju lice netolerancije, no je li to dovoljno za njihovu definiciju? Je li tolerancija, ta “zajednička povlastica čovječanstva” (Voltaire), bit onoga što im moramo suprotstaviti?

²³ Voltaire, “Tolerance”, u: *The Philosophical Dictionary* (E. R. Dumont, 1901), 10: 100-112; *la tolérance* se na svim mjestima prevodi kao “tolerance”, a ne kao “toleration”, pri čemu je ovo posljednje termin koji se upotrebljava u standardnim engleskim prijevodima Voltaira, zato što Derrida započinje, kao i Voltaire, s restriktivnijim pojmom “religious toleration” te se poziva na druga jezična značenja riječi “tolerance”, koja obično “toleration” ne obuhvaća – *prim. engl. prev.*

Opet je riječ o pitanju prosvjetiteljstva, to jest pristupa Umu u određenom javnom prostoru, iako ovaj put u uvjetima koje su tehnološka i ekonomska ili telemedijska globalizacija iz temelja promijenile: u vremenu i *kao prostor*, u ritmovima i dimenzijama. Ako intelektualci, pisci, znanstvenici, profesori, umjetnici i novinari, prije svih ostalih, zajednički ne ustanu protiv tog nasilja, njihova će abdikacija biti istodobno i neodgovorna i suicidalna.

Budući da nisu svi oblici netolerancije novi (anatema, izopćenje, cenzura, marginalizacija, iskrivljavanje, kontrola, programiranje, izgon, egzil, pritvaranje, uzimanje talaca, prijeteće smrću, smaknuće i atentat, da imenujem samo neke), budući da se oni nikad nisu mogli odvojiti od samog kretanja kulture, tradicije, procesa legitimacije i zajednica općenito, a osobito crkvenih ili državnih institucija, nije li jedna od naših prvih obveza (intelektualnih, etičkih, političkih, pa čak i iznad tih obveza koje se pripisuju građaninu-subjektu neke konkretne nacionalne države ili demokracije) istodobno analizirati zakone tih ponovnih pojavnosti i nastanak onoga što je novo i bez presedana? Samo ćemo strogim uzimanjem u obzir te novosti moći prilagoditi svoje riposte i činove otpora. Ako moramo, da bismo to proveli, izvesti određenu vrstu povijesne genealogije pojma tolerancije, ako moramo hvaliti, izučavati i podučavati divne primjere svih borbi protiv netolerancije, u Europi i drugdje, od Voltairea do Zole i Sartrea te mnogih drugih, ako moramo iz njih primiti i nadahnuće i izvući pouke, jedan se ništa manje hitan zadatak sastoji u pokušaju analiziranja onoga što danas *više ne ovisi* o istim uvjetima ili o istoj aksiomatici. Jedan je zemljotres posve preobrazio krajolik u kojem je prije nekoliko stoljeća ideal tolerancije poprimio svoj prvi oblik. Morali bismo analizirati svaku mutaciju strukture javnog prostora, interpretacije demokracije, teokracije i njihova odgovarajućeg odnosa spram međunarodnog prava (u njegovu sadašnjem stanju, u stanju koje ga sili ili ga poziva na preobrazbu te, time, u stanju koje i dalje uvelike tek treba doći u njemu), pojmova nacionalne države i njezine suverenosti, pojma građanstva, preobrazbe javnog prostora do koje dovode mediji, koji istodobno služe i prijete demokraciji i tako dalje.

Naši činovi otpora, vjerujem, moraju biti istodobno intelektualni i politički. Moramo se pridružiti određenim snagama kako bismo izvršili pritisak i organizirali riposte, a to moramo učiniti u međunarodnim razmjerima i sukladno novim modalitetima, iako uvijek putem analize i razmatranja samih temelja naše obveze, njezinih diskursa, njezina naslijeđa i njezinih aksioma. Izvrstan bi primjer pritom bio pojam tolerancije.

Članak "Tolerance" u *Filozofskom rječniku* istinski je podvig, neka vrsta faksimila osamnaestog stoljeća. On sadržava takvo obilje povijesnih primjera i analiza, tako mnogo aksioma i principa o kojima se može razmišljati, danas, riječ po riječ. Ipak, ta poruka zauzvrat otvara tako mnogo pitanja. Morali bismo, čini mi se, biti

izrazito oprezni u interpretaciji tog naslijeđa. Našao bih se u iskušenju da na svaku rečenicu kažem “da i ne”, “da ali ne”, “da, iako, međutim” i tako dalje, prisežući u određenom obliku koji se razlikuje od onoga kršćanskih apostola, učenika ili kvekeri: “Apostoli i učenici”, piše Voltaire, “prisežu s da ili ne; kvekeri neće prisegnuti ni na jedan drugi način”. Riječ “tolerancija” ponajprije je obilježena vjerskim ratom između kršćana, ili između kršćana i nekršćana. Tolerancija je *kršćanska* vrlina ili, zapravo, *katolička* vrlina. Kršćani moraju tolerirati nekršćane, no – još i više – katolici moraju pustiti protestante da žive. Budući da danas imamo osjećaj da su u srži nasilja vjerske tvrdnje (uočit ćete da uporno govorim, u namjerno općenitom obliku, “nasilje”, kako bih izbjegao dvosmislene i zbrkane riječi “rat” i “terorizam”), pribjegavamo toj staroj dobroj riječi “tolerancija”: da muslimani pristaju živjeti sa židovima i kršćanima, da židovi pristaju živjeti s muslimanima, da vjernici pristaju tolerirati “neznabošce” i “nevjernike” (jer to je riječ kojom se poslužio “Bin Laden” za optuživanje svojih neprijatelja, ponajprije Amerikanaca). Mir bi dakle bio tolerantni suživot. U Sjedinjenim se Državama poduzima sve da se neprijatelj ne identificira kao vjerski tuđinac, musliman (a to je očito bolje od alternative, bez obzira na motive). Stalno se ponavlja: “Mi se ne borimo protiv islama; tri su monoteističke religije uvijek učile toleranciji”. Mi, dakako, znamo da je to uvelike netočno, no ništa zato, to je zasigurno bolje od suprotnoga. Te službene objave tolerancije pokoravaju se i jednoj strategiji: u Americi i Europi ima mnogo muslimana, štoviše, sve ih je više i više; stoga ih je nužno umiriti, steći jamstvo njihove potpore, ograditi ih od “terorizma”, podijeliti neprijateljski tabor. Iskreno govoreći, to je dio hrabre borbe. Iako ja očito više volim pojave tolerancije od pojava netolerancije, ipak i dalje imam određene rezerve prema riječi “tolerancija” i diskursu koji ona organizira. To je diskurs s vjerskim korijenima; on se najčešće upotrebljava od strane onih koji imaju moć, uvijek kao neka vrsta ljubaznog ustupka...

BORRADORI: Čini se da toleranciju shvaćate kao neki oblik milosrđa...

DERRIDA: Doista, tolerancija je ponajprije određeni oblik milosrđa. Kršćanskog milosrđa dakle, iako se možda čini da i židovi i muslimani usvajaju taj jezik. Tolerancija je uvijek na strani “prava najjačega”, pri čemu “tko je jači taj tlači”; ona je dopunsko obilježje suverenosti, izraz lica suverenosti, koja iz svojeg uzvišenog položaja govori drugima – puštam te da živiš, nisi nenasan, ostavljam ti mjesta u svojem domu, no ne zaboravi da je to moj dom...

BORRADORI: Biste li se suglasili s tvrdnjom da je tolerancija uvjet gostoprimstva?

DERRIDA: Ne. Tolerancija je zapravo suprotnost gostoprimstvu. Ili barem njegova granica. Mislim li da sam gostoprimljiv zato što sam tolerantan, to je zato što želim ograničiti svoj izraz dobrodošlice, zadržati moć i održati kontrolu nad granicama

svojeg “doma”, svoje suverenosti, svojega “mogu” (svojeg teritorija, svoje kuće, svojeg jezika, svoje kulture, svoje religije i tako dalje). Osim vjerskoga smisla tolerancije čijeg smo se podrijetla upravo prisjetili, trebali bismo spomenuti i njezine biološke, genetičke ili organicističke konotacije. U Francuskoj se izraz “prag tolerancije” upotrebljavao za opis granice iza koje više nije dolično zahtijevati od neke nacionalne zajednice da pozdravi dolazak novih stranaca, gostujućih radnika i slično. François Mitterrand se jednom poslužio tim nesretnim izrazom kao samoopravdavajućom riječju opomene: iznad određenog broja stranaca ili useljenika koji nisu naše nacionalnosti, ne govore našim jezikom, ne pripadaju našoj kulturi i ne poštuju naše običaje može se očekivati određena kvaziorganska i neminovna – ukratko, prirodna – pojava odbacivanja. U to sam vrijeme, u jednom članku koji je objavljen u novinama *Libération*, osudio tu organicističku retoriku i “naturalističku” politiku koju je pokušavala opravdati. Točno je da se Mitterrand kasnije prestao služiti tim jezikom, kojeg je i sam smatrao nesretnim. Ali je riječ “tolerancija” ondje iskusi-la problem sa svojim granicama: mi prihvaćamo stranca, drugoga, strano tijelo *do određene točke*, te stoga ne bez ograničenja. Tolerancija je uvjetno, oprezno, pažljivo gostoprimstvo.

BORRADORI: Tolerancija se dakle svodi na to da se nekome daje dopuštenje da nastavi živjeti?

DERRIDA: Svakako, tako da je ograničena tolerancija očito poželjnija od apsolutne netolerancije. No tolerancija ostaje pomno ispitano gostoprimstvo, uvijek pod prismotrom, koja je štedljiva u svojoj suverenosti i koja je štiti. U najboljem slučaju, to je ono što bih nazvao uvjetnim gostoprimstvom, onakvim kakvo obično prakticiraju pojedinci, obitelji, gradovi ili države. Nudimo gostoprimstvo samo pod uvjetom da se drugi pridržava naših pravila, našeg načina života, čak i našeg jezika, naše kulture, našeg političkog sustava i tako dalje. To je gostoprimstvo u smislu u kojem se obično shvaća i prakticira, gostoprimstvo koje dovodi do, uz određene uvjete, regulacije običaja, zakona i konvencija u nacionalnim i međunarodnim – štoviše, kako Kant kaže u jednom slavnom tekstu, “kozmpolitskim” – razmjerima.²⁴ No čisto ili bezuvjetno gostoprimstvo ne sastoji se od jednog takvog *poziva* (“pozivam te, izražavam ti dobrodošlicu u svoj *dom* pod uvjetom da se prilagodiš zakonima i normama mojeg teritorija, u skladu s mojim jezikom, tradicijom, pamćenjem i tako dalje”). Čisto i bezuvjetno gostoprimstvo, gostoprimstvo *samo*, otvara se ili je već uvijek otvoreno nekome koga se i ne očekuje niti je pozvan, svakome tko dolazi kao apsolutno strani *posjetitelj*, kao novi *pridošlica*, tko se ne može identificirati i

²⁴ Vidi Jacques Derrida i Anne Dufourmantelle, *Of Hospitality*, prev. Rachel Bowlby (Stanford University Press, 2000); te Jacques Derrida, *On Cosmopolitanism and Forgiveness*, prev. Mark Dooley i Michael Hughes (Routledge, 2001).

predvidjeti, ukratko, posve drugome. To bih nazvao gostoprimstvom *posjeta*, a ne *poziva*. Taj bi posjet zapravo mogao biti vrlo opasan, i tu činjenicu ne smijemo zanemariti, no bi li gostoprimstvo bez rizika, gostoprimstvo poduprto stanovitim jamstvima, gostoprimstvo zaštićeno imunostnim sustavom protiv posve drugoga, bilo istinsko gostoprimstvo? Iako je u konačnici točno da bi suspendiranje ili potiskivanje imunosti koja me štiti od drugoga bilo ništa manje nego opasno za život.

Bezuvjetnom je gostoprimstvu, bez sumnje, praktički nemoguće preživjeti; ono se ni u kojem slučaju, i prema definiciji, ne može organizirati. Što god da se dogodilo, događa se (*ce qui arrive arrive*), tko god da došao, dolazi, a to je, naposljetku, jedini događaj dostojan tog imena. I priznat ću da taj pojam čistoga gostoprimstva ne može imati nikakav pravni ili politički status. Nijedna ga država ne može zapisati u svoje zakone. No bez barem pomisli na to čisto i bezuvjetno gostoprimstvo, na gostoprimstvo *samo*, ne bismo imali nikakav pojam gostoprimstva općenito, pa čak ne bismo ni mogli odrediti pravila za uvjetno gostoprimstvo (s njegovim ritualima, njegovim pravnim statusom, njegovim normama, njegovim nacionalnim ili međunarodnim konvencijama). Bez te pomisli na čisto gostoprimstvo (pomisli koja je ujedno, na sebi svojstven način, iskustvo) ne bismo imali ni ideju drugoga, drugosti drugoga, to jest nekoga tko ulazi u naš život a da ga nismo pozvali. Ne bismo imali ni ideju ljubavi prema drugome ili “zajedničkog života” (*vivre ensemble*) s drugim u smislu koji nije dijelom neke ukupnosti ili “cjeline”. Bezuvjetno gostoprimstvo, koje nije ni pravno ni političko, ipak je uvjet političkoga i pravnoga. Upravo zbog tih razloga nisam čak siguran ni je li etično, utoliko što čak ne ovisi ni o kakvoj odluci. No što bi bila “etika” bez gostoprimstva?²⁵

Paradoks, aporija: ta su dva gostoprimstva istodobno heterogena i nerazdvojiva. Heterogena zato što možemo prijeći s jednoga na drugo pomoću apsolutnog skoka, skoka izvan granica znanja i moći, izvan granica normi i pravila. Bezuvjetno je gostoprimstvo transcendentno s obzirom na političko, pravno, a možda čak i na etičko. No – a tu je ta nerazdvojivost – ne mogu otvoriti vrata, ne mogu se izložiti dolaženju drugoga i ponuditi ga bilo čime a da to gostoprimstvo ne učinim zbiljskim, a da, na neki konkretan način, ne dam *nešto određeno*. To će određenje stoga morati iznova upisati bezuvjetno u određene uvjete. Inače ne daje ništa. Ono što ostaje bezuvjetno ili apsolutno (*unbedingt*, ako hoćete) riskira da uopće ne bude ništa ako uvjeti (*Bedingungen*) od toga ne naprave neku stvar (*Ding*). Političke, pravne i etičke odgovornosti imaju svoje mjesto, ako se pojavljuju, samo u toj transakciji – koja je svaki put jedinstvena, poput nekakvog događaja – između tih dvaju gostoprimstava, bezuvjetnoga i uvjetnoga.

²⁵ Jacques Derrida, *Adieu to Emmanuel Levinas*, prev. Pascale-Anne Brault i Michael Naas (Stanford University Press, 1999).

BORRADORI: Činjenicu da su ta dva pola istodobno heterogena i nerazdvojiva filozofski je vrlo teško predočiti. Kako je može asimilirati politički diskurs? Bi li možda moderni ideal kozmopolitizma mogao biti rješenje?

DERRIDA: Ideja kozmopolitizma proistječe iz jedne vrlo stare tradicije koja seže, kako smo već istaknuli, do Svetoga Pavla u njegovoj poslanici Efežanima, stoika i Kanta. U svojoj kratkoj raspravi *Prema vječnom miru** Kant objašnjava zašto bismo možda morali odustati od ideje “svjetske republike” (*Weltrepublik*), ali ne i od ideje kozmopolitiskog prava, “ideje prava svjetskoga građanstva”, što nije “preuzvišena ili preuveličana ideja”.²⁶ Ona bi, naprotiv, bila uvjet za stalno približavanje vječnom miru. No ako zapravo moramo njegovati duh te tradicije (kao što, vjerujem, čini većina međunarodnih institucija još od Prvoga svjetskog rata), moramo pokušati i prilagoditi granice te tradicije našem vremenu preispitivanjem načina na koji su ih definirali i odredili ontoteološki, filozofski i vjerski diskurs u kojem je formuliran taj kozmopolitiski ideal. To nije lagan zadatak, a mi čak nemamo ni vremena da o tome ovdje povedemo raspravu.²⁷ Ono što nazivam “demokracijom koja tek treba doći” prelazilo bi granice kozmopolitizma, to jest svjetskoga građanstva. Bilo bi više u skladu s onim što dopušta pojedinačnim bićima (bilo kome) “zajednički život”, ondje gdje još nisu definirani građanstvom, to jest svojim položajem zakonskih “subjekata” u nekoj državi ili legitimnih pripadnika neke nacionalne države, pa čak i konfederacije ili svjetske države. Ona bi, ukratko, podrazumijevala savez koji prelazi okvire “političkoga” kako se uobičajeno definira (oznaka koja je obično rezervirana za državu ili građansko tijelo u nekoj zemlji vezano uz neki teritorij, iako, kako nas na to podsjeća Schmitt, država nije jedini oblik političkoga). To međutim ne dovodi do depolitizacije – posve suprotno. Ipak, zahtijeva još jedno promišljanje i još jedno uvođenje u praksu pojma “političkoga” i pojma “svijet” – koji nije isto što i “kozmos”. Držeći to na umu, i zato što će sve to neko vrijeme ostati izvan doseg, vjerujem da se mora poduzeti sve da se povlastica građanstva proširi u svijetu: previše je muškaraca i žena lišeno građanskih prava na tako mnogo načina. Čak i kad im se naslov građanina izravno ne uskrati, “ljudska prava i građanska prava” koja bi mogli zahtijevati ozbiljno su ograničena.

BORRADORI: Čini mi se da ta dekonstrukcija pojma kozmopolitizma povlači za sobom dekonstrukciju ideje države.

* Immanuel Kant, *Prema vječnom miru*, u: *Pravno-politički spisi*, Politička kultura, Zagreb, str. 113-154, prijevod: Zvonko Posavec – prim. prev.

²⁶ “... keine phantastische und überspannte Vorstellungsart des Rechts”. Iz: Immanuel Kant, *Perpetual Peace*, prev. Lewis White Beck (Bobbs-Merrill Co., 1957), 20, 23.

²⁷ Vidi Derrida, *On Cosmopolitanism and Forgiveness and Politics of Friendship*, prev. George Collins (Verso, 1997), osobito na temu bratstva.

DERRIDA: Kozmopolitizam kako se klasično razumijeva pretpostavlja neki oblik državne suverenosti, nešto poput svjetske države, čiji pojam može biti teološko-politički ili sekularan (to jest sekularan u svojem podrijetlu, iako potajno teološko-politički). Da bi neka dekonstrukcija bila što je više moguće učinkovita, ona se ne bi trebala, prema mojem gledištu, jednostrano i frontalno suprotstaviti državi. U mnogim bi kontekstima država mogla biti najbolja zaštita od pojedinih snaga i opasnosti. A može i zajamčiti građanska prava o kojima smo govorili. Odgovornosti koje valja preuzeti s obzirom na državu stoga se razlikuju prema kontekstu, i u priznanju te činjenice nema nikakvog relativizma. No, u konačnici, te nužne transakcije ne smiju ometati dekonstrukciju državnog oblika, koji, jednog dana, više ne bi trebao biti posljednja riječ političkoga. To odvijanje “dekonstrukcije” nije čekalo da započnemo razgovarati o “dekonstrukciji”; ono se odvija već dugo vremena i nastavit će se odvijati još dugo vremena. Ono neće poprimiti oblik ukidanja suverene države u nekom konkretnom trenutku u vremenu, nego će proći kroz dugi niz još uvijek nepredvidivih trzavica i preobrazbi, kroz oblike zajedničke i ograničene suverenosti za koje se još nije čulo. Ideja, pa čak i praksa zajedničke suverenosti, to jest ograničenja suverenosti, već se dugo prihvaća. A ipak, ta djeljiva ili zajednička suverenost već protuslovi čistom pojmu suverenosti. Kako su istaknuli Bodin, Hobbes i drugi, suverenost mora biti i ostati nedjeljiva. Dekonstrukcija suverenosti dakle već je započela, i ona neće imati kraja, jer se mi niti možemo niti bismo se trebali jednostavno odreći vrijednosti autonomije ili slobode, vrijednosti moći ili prisile, koje su nerazdvojive od same ideje prava. Kako da pomirimo bezuvjetnu *auto-nomiju* (temelj svake čiste etike, suverenosti subjekta, ideala emancipacije i slobode i tako dalje) i *hetero-nomiju* koja se, kako sam prije jednog trenutka podsjetio, nameće svakom bezuvjetnom gostoprimstvu dostojnom tog imena, svakom iskazivanju dobrodošlice drugome kao drugome? Odluka je, ako postoji, uvijek odluka drugoga, kako sam pokušao pokazati na jednom drugom mjestu.²⁸ Odgovornost za odluku, ako ona postoji i ako netko mora za nju odgovarati, svaki se put svodi, na nesmanjivo jedinstven način, bez ikakvog normativnog programa i bez ikakvog sigurnog znanja, na transakciju između imperativa za autonomiju i imperativa za heteronomiju, pri čemu su oba podjednako zapovjedna.

BORRADORI: Razgovarali smo o toleranciji, gostoprimstvu i kozmopolitizmu. Kako gledate na problem ljudskih prava? Kakav je odnos između pojma prava i pojma gostoprimstva? Pravo pretpostavlja nekoga tko se služi tim pravom u odnosu na druge, to jest, preciznije, u nekom društvenom kontekstu, u nekoj organiziranoj zajednici. Ako pojam države, koji je pojam pravno organizirane zajednice, više nije posljednja riječ političkoga, kako kanite braniti ideju ljudskih prava?

²⁸ Derrida, *Politike prijateljstva*.

DERRIDA: Zapravo, danas se sve češće i češće upravo u ime ljudskih prava i njihove univerzalnosti dovodi u pitanje suverena vlast države, osnivaju međunarodni sudovi, sudi se šefovima država ili vojnim zapovjednicima nakon što su uklonjeni iz sudskih institucija vlastite države. Pojam zločina protiv čovječnosti ili ratnog zločina više ne potpada pod nadležnost nacionalnih sudskih institucija i suverenih država. Barem ne načelno. Poznati su vam golemi problemi s kojima se sada suočavamo s tim u vezi.

Moramo (*il faut*) više nego ikad stati na stranu ljudskih prava. *Potrebna su nam (il faut) ljudska prava*. Potrebna su nam i ona su potrebna, jer uvijek postoji određeni nedostatak, manjak, podbačaj, nedostatnost; ljudska prava nikad nisu dostatna. Što je samo dovoljno da nas podsjeti da ona nisu prirodna. Ona imaju svoju povijest – ona je novija, složena i nedovršena. Od Francuske revolucije i prvih Deklaracija pa sve do deklaracija koje su uslijedile nakon Drugoga svjetskog rata ljudska su se prava stalno obogaćivala, rafinirala, pročišćavala i definirala (prava žena, prava djece, pravo na rad, pravo na obrazovanje, ljudska prava koja prelaze “ljudska prava i građanska prava” i tako dalje). Da bi se ta povijesnost i usavršivost uzele u obzir afirmativno, nikad ne smijemo zabraniti najradikalnije moguće preispitivanje svih pojmova koji su pritom na djelu: čovječnost čovjeka (“vlastito čovjeka” ili ljudskog bića, koje otvara cijelo jedno pitanje živih bića koja nisu ljudi, kao i pitanje povijesti novijih pravnih pojmova ili performativa kao što su “zločin protiv čovječnosti”), a zatim i sam pojam pravā [*rights*] ili prava [*law*] (*droit*), pa čak i pojam povijesti.

Jer pravednost ne završava s pravom.²⁹ Čak ni s dužnostima (*devoirs*), koje, još uvijek posve paradoksalno, “moraju”, “trebale bi” prelaziti granice obveze i duga. Na drugim sam mjestima pokušao pokazati da svaka čista etika mora krenuti izvan granica prava, dužnosti i duga. Izvan granica prava – to je lako razumjeti. Izvan granica dužnosti – to je gotovo nezamislivo. Sjetite se što kaže Kant: moralno djelovanje mora se izvršiti ne samo “prema dužnosti” (*pflichtmässig*) nego i “iz dužnosti” (*eigentlich aus Pflicht*), “iz čiste dužnosti” (*aus reiner Pflicht*).³⁰ Kad već tako daleko slijedimo Kanta, kako bismo nesumnjivo i trebali, još je uvijek potreban određeni skok. Ako djelujem iz čiste dužnosti, *zato što to moram, zato što sam to dužan*, zato što postoji dug koji moram podmiriti, tada će dvije granice okaljati svaku čistu etičnost ili čistu moralnost. S jedne strane, svoje djelovanje podvrgavam određenom znanju (trebao bih znati koja je to čista dužnost u čije ime moram djelovati). No djelovanje koje jednostavno sluša znanje samo je izračunljiva posljedica, primjena neke norme ili programa. Ona ne povlači za sobom nikakvu odluku i nikak-

²⁹ Vidi Derrida, “Force of Law: The ‘Mystical Foundation of Authority’”.

³⁰ Vidi knjigu 1, poglavlje 3, “Of the Drives of Pure Practical Reason”, u: Immanuel Kant, *Critique of Practical Reason*, prev. Lewis White Beck (Macmillan Publishing Co., 1993), osobito str. 84-85.

vu odgovornost koje su dostojne tog imena. S druge strane, djelujući iz čiste dužnosti, oslobađam se nekog duga i time dovršavam ekonomski krug neke razmjene; ni na koji način ne prekoračujem totalizaciju ili ponovno privlaštenje [*appropriation*] koje bi trebalo prekoračiti nešto poput dara, gostoprimstva ili samoga događaja. Stoga moramo biti pokorni izvan granica dužnosti, moramo prijeći granice prava,³¹ tolerancije, uvjetnoga gostoprimstva, ekonomije i tako dalje. No prelaženje granica ne znači diskreditiranje onoga što prekoračujemo. Otuda teškoća odgovorne transakcije između dvaju stupnjeva ili, bolje reći, između stupnja i onoga što je izvan njegovih granica. Otuda sve te aporije i neminovnost autoimunostnog rizika.

BORRADORI: To zvuči kao regulativna ideja, iako znam da ne volite taj izraz...

DERRIDA: Istina je. No moje rezerve nisu otvoreni prigovori. To su upravo rezerve. U nedostatku ičega boljeg, ako to možemo reći za regulativnu ideju, regulativna ideja možda ostaje konačna rezerva. Iako takvo posljednje utočište riskira da postane alibi, ono zadržava stanovito dostojanstvo; ne mogu se zakleti da jednog dana neću popustiti pred njim.

Izražavam, ukratko, *tri vrste* rezervi. Neke se ponajprije tiču vrlo neodređenog načina na koji se pojam regulativne ideje trenutačno upotrebljava, izvan njegova strogo kantovskog konteksta. U tom slučaju regulativna ideja ostaje na stupnju *mogućega*, idealno moguće, nesumnjivo, ono koje se beskonačno odgađa, no koje sudjeluje u onome što bi na kraju beskonačne povijesti ipak pripalo u carstvo mogućega, carstvo onoga što je virtualno ili potencijalno, onoga što je u moći nekoga, neko “mogu”, koje se može dosegnuti, u teoriji, u obliku koji nije posve oslobođen svih teleoloških svrha.

Svemu tome suprotstavio bih ponajprije sve ono što sam prethodno svrstao pod naziv ne-mogućega, onoga što mora ostati (u nenegativnom smislu) strano poretku mojih mogućnosti, poretku onoga “mogu”, teorijskom, deskriptivnom, konstatacijskom i performativnom poretku (utoliko što potonji još uvijek implicira moć zamčenu nekome “ja” konvencijama koje neutraliziraju puku značajnost događaja). To je ono na što sam prethodno mislio pod heteronomijom, pravom koje dolazi od drugoga, odgovornošću i odlukom drugoga – drugoga u meni, drugoga većeg i starijeg od mene. To ne-moguće nije isključivo. Ono nije nepristupačno, i nije ono što mogu beskonačno odgađati: ono mi se nagovještava, obara se na mene, prethodi mi i hvata me *ovdje, sada*, virtualizibilno, u zbilji, a ne u potencijalnosti. Snalazi me svisoka, u obliku opomene koja ne čeka jednostavno na horizontu, koja me nikad ne pušta na miru i neće mi dopustiti da ga ostavim za kasnije. Ta se hitnost ne može *idealizirati*, ne više nego što se može drugi kao drugi. To ne-moguće dakle nije re-

³¹ U ovoj se rečenici Derrida poigrava francuskom riječju *devoir*, koja se ponavlja tri puta: “Il faut donc devoir au-delà du devoir, devoir aller au-delà du droit...” – *prim. G. B.*

glativna *ideja* ili *ideal*. Ono je nešto što je bez ikakve sumnje *zbiljsko*. Poput drugoga. Poput nesmanjive i neprivlastive [*nonappropriable*] različitosti drugoga.

A zatim, drugo, odgovornost onoga što preostaje da se o njemu odluči ili da se učini (u *zbilji*) ne može se sastojati od pridržavanja, primjene ili ostvarivanja neke norme ili pravila. Kad postoji neko određivo pravilo, znam što se mora učiniti, i čim to znanje diktira pravo, za znanjem slijedi djelovanje kao proračunljiva posljedica: *zna se* kojim putem da se krene, više se ne oklijeva; tom se odlukom tada više ne odlučuje ni o čemu, nego se samo primjenjuje automatizmom koji se pripisuje strojevima. Više nema prostora za pravednost ili odgovornost (bilo pravnu, političku ili etičku).

Napokon, treće, vratimo li se ovaj put strogom značenju koje je Kant dao *regulativnoj* upotrebi ideja (za razliku od njihove *konstitutivne* upotrebe), morali bismo, da bismo mogli bilo što reći o toj temi, a, osobito, da bismo mogli usvojiti te termine, pristati na cijelu kantovsku arhitektoniku i kritiku. Ovdje to ne mogu učiniti, pa čak ni odlučiti da to učinim, s ikakvom ozbiljnošću. Trebali bismo krenuti tako da se zapitamo o onome što Kant naziva “onim različitim interesima uma”,³² *imaginarnome* (*focus imaginarius*, točka prema kojoj sva načela koja usmjeravaju pravila shvaćanja – što nije um – teže i konvergiraju, točka kojoj se dakle beskonačno *približavaju*), nužnoj *iluziji*, koja nas ne mora nužno zavaravati, obliku nekog pristupa ili približavanja (*zu nähern*) koje beskonačno teži prema pravilima univerzalnosti, a osobito o prijeko potrebnoj upotrebi *kao da* (*als ob*).³³ Ovdje to ne možemo razmatrati, no možete samo zamisliti kako bih oprezan bio u usvajanju, u bilo kojem strogom smislu, ideje regulativne ideje. Ne zaboravimo, budući da smo toliko govorili

³² “... različiti interesi uma [ein verschiedenes Interesse der Vernunft]”, u: Immanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, “Appendix to the Transcendental Dialectic: The Regulative Employment of the Ideas of Pure Reason”, prev. Norman Kemp Smith (St. Martin’s Press, 1965), str. 547.

³³ Kant, *Critique of Pure Reason*, str. 533. Poznata nam je presudna i zagonetna uloga koju ima *als ob* u cjelokupnoj Kantovoj misli; no to osobito vrijedi za regulativnu ideju. To je stvar razmatranja veza između fenomena “*kao da* su zapovijedi nekog najvišeg uma, kojega je naš um samo blijeda kopija [als ob sie Anordnungen einer höchsten Vernunft waren, von der die unsrige ein schwaches Nachbild ist]”, *Critique of Pure Reason*, str. 555; “*kao da* je to biće, kao najviša inteligencija, koje djeluje u skladu s krajnje mudrom svrhom, uzrok svih stvari [als ob diese als höchste Intelligenz nach der weisesten Absicht die Ursache von allem sei]” (561). “Jer regulativni zakon sustavnog jedinstva propisuje da bismo trebali izučavati prirodu *kao da* ćemo se sa sustavnim i svrhovitim jedinstvom, povezanim s najvećom mogućom raznolikošću, posvuda susresti, *in infinitum* [als ob allenthalben ins Unendliche systematische und zweckmässige Einheit bei der grossmöglichen Mannigfaltigkeit angetroffen wurde]” (568).

Kako bih nastavio u smjeru koji sam prethodno naznačio razlikovanjem “rezerve” i “prigovora”, rekao bih da se katkad nalazim u iskušenju da se pravim “*kao da*” nemam nikakvih prigovora Kantovim “*kao da*”. Vidjeti “The University Without Condition”, gdje razmatram teško pitanje koje kod Kanta predstavlja “*kao da*”.

o svijetu i o svjetskim kretanjima, da za Kanta sama ideja *svijeta* ostaje *regulativna ideja*,³⁴ ona druga, između dviju drugih koje su same, da tako kažem, dva oblika suverenosti: “jastva” (*Ich selbst*), kao duše ili misleće prirode, i Boga.

To je nekoliko razloga zbog kojih se, a da nikad ne odustajem od uma i određenog “interesa uma”, ustručavam služiti izrazom “regulativna ideja” kad govorim o onome što tek treba doći ili o demokraciji koja tek treba doći.

BORRADORI: U tom pogledu dakle slijedite Kierkegaarda.

DERRIDA: Nesumnjivo, kao i uvijek. No jednog Kierkegaarda koji ne bi nužno bio kršćanski, a možete zamisliti kako je to teško predočiti. O toj sam se temi pokušao izjasniti na jednom drugom mjestu.³⁵ Uvijek se pravim *kao da* sam prihvatio Kantovo *kao da* (što nikad nisam posve u stanju učiniti), ili *kao da* mi je Kierkegaard pomogao da mislim izvan granica njegova kršćanstva, *kao da* naposljetku nije htio znati da nije kršćanin ili je odbijao priznati da ne zna što znači biti kršćaninom. (Naposljetku, ne mogu se baš navesti da povjerujem u to, štoviše, ne mogu se baš navesti da vjerujem općenito, to jest na ono što se obično naziva “vjerovati”).

No ono zbog čega je pravilo takvog jednog intervjua nemoguće, neizvedivo, jest zakon žanra koji nam uvijek zapovijeda *da se pravimo kao da: kao da* sve ono o čemu kvazispontano razgovaramo već nisu negdje drugdje obradili, drugi ili mi sami, u već objavljenim člancima i s razrađenijim argumentima. Kako vidite, vjerujem da se moram, u svakom trenutku, praviti kao da istodobno poštujem i raskidam naš ugovor.

S engleskoga preveo
Davor Stipetić

³⁴ “Druga regulativna ideja čistog spekulativnog uma jest pojam svijeta općenito [Die zweite regulative Idee der bloss speculativen Vernunft ist der Weltbegriff überhaupt]”, *Critique of Pure Reason*, str. 558.

³⁵ Vidi Jacques Derrida, *The Gift of Death*, prev. David Wills (University of Chicago Press, 1995), str. 8 i dalje.